

N= 392. N= 701. K. 38
Teaduslik kirjakogu nr. 3.

Inimesesoo wanadus.

(Enneajalooline inimene.)

Dr. Rich. Aawakiwi †.

(Tartu „Karskuse sõbras“ 27. sept. k. p. 1897 peetud kõne.)

Wäljaannud ja uuemate uurimiste põhjal täiendanud

J. L. Jürgens

Suworowi kadeti-korpuse kooliõpetaja

Piltidega.

Tartus.

Trükitud M. Hermann'i kulu- ja kirjadega.

10452

A- 12998

Sissejuhatus.

Kodanlikus elus ja haritud ilmas arwatakse aega aastate ja tema üksikute osade järele. Madalal kultuura järjel seisaw ja harimata inimene arwab aga ainult nii kaua aastate järele, kui ta selgesti arwusid mäletab, muidu aga tähtsate elujuhtumiste järele. Näituseks wõib taluinimese suust tihti järgmisi lauseid kuulda: «Kui Peedu pulmad oliwad, siis ostsin mina hobuse,» ehk «kui Mäeotsa talu ära põles, siis olin mina alles karjapoisikene.» Aga ka rahwaste ajaloo ei ole lugu mitte palju teisem. Ka siin arwatakse aega nii kaua kindlate aasta-arwude järele, kui kaugemale selged kirjalikud wõi muud tunnistused arwamist wõimalikuks teewad; mis üle selle läheb, sääl arwatakse aega suurte sõdade, riigiwalitsejate wõi muude tähtsate juhtumiste järele rahwaelus.

Wanad greeklased, näituseks, arwasiwad aega aastast 776. enne Kristust, millal nende juures esimene suur rahwuslik wõidupidu Olimpia linnas oli. Sellest aastast pääle oli neil kindel arw teada, kuna misgi juhtumine nende ajaloo oli sündinud. Aga wanad greeklased mäletasiwad veel paljugi oma ajaloo, mis enne seda aastat oli sündinud, kui ka see mälestus enam wõi vähem udune oli. Näituseks, jutustati Homeeruse lugulauludes, mis pärast-poolle rahwa suust kokku korjati, ühest suurest sõjakäigust, mida greeklased ammu enne seda aastat Wäike-Asiasse Trooja linna wastu ette oliwad wõtnud. Kui palju aastaid tagasi see sõjakäik õieti oli olnud, oli teadmata, aga kindlasti ja selgesti teati selle aja Greeka rahwaste ja riikide elu ja olu kirjeldada, kui ka Trooja linna asekohta. Wiimsete aastakümnete uurimised ja kaewamised on ka tõesti sääl kohal Trooja linna waremed maa alt päewawalgele toonud, ja need waremed näitawad oma terwe olekuga, et nad õige wanast ajast pärit on, kõige vähemalt teisest aastatuhandest enne Kristust. Kui need wäljakaewamised ja lugulaulud kõrwu paneme, siis annawad nad meile sellest tunnistust, et greek-

lastel juba teises aastatuhandes enne Kristust Wäike-Asiaga läbikäimist ja kokkupuutumist pidi olema.

Nõndasama, nagu üksikute rahwaste ajalooa, on ka terve inimesesoo minewikuga lugu. Kindlad ja selged aasta-arwud ulatawad ka siingi ainult teatawa punktini enne Kristuse sündimist ja sellest kaugemale ei ole meil mingit niisugust kirjalist tunnistust, mille najal meie kõikumata wõiksime wälja rehkendada, kui palju aastaid inimesesugu juba maa pääl on elanud. Jah, meie ei wõiks üleüldse mitte kinnitada, et inimesesugu juba arwamata pikad ajad maakera pääl olemas oli, enne kui ajalugu hakati kirjutama, kui meile mitte teised tunnistused appi ei tuleks. Need teised tunnistused, millest meie allpool pikemalt tahame rääkida, teewad inimesesoo wanaduse ootamata suureks. Nad ei anna meile küll mitte kindlaid aasta-arwusid, aga selle asemel ühelt poolt märkisid inimese olemisest kauges minewikus ja teiselt poolt teatust selsamal ajal juhtunud muutustest maakera pinnal, nõnda et meie nende wiimaste waral ajajärkude pikkust umbes nõndasama wõime wälja rehkendada, kui selle teate järele, et Jaan alles karjapoisikene oli, umbes wõib wälja arwata, millas Mäeotsa talus tulekahju oli.

Waatame nüüd esiteks, kui kaugele kirjutatud ajalugu inimesesoo minewikus ulatab. Kõige wanemad ajaloolikud tunnistused Egiptusest annawad meile teadusemehe Ed. Meyer'i uurimiste järele teatust ühest kuningast Mene-sist, kes umbes aastal 3180. enne Kr. walitses. Sel ajal oli aga Egiptuse rahwas juba täiel kultuura järjel, temal oli põllutöö ja karjakaswatus juba selge, kindel riiklik kord, ning kunst kaunis kõrgel järjel ja kiri ka wist juba tutaw. Wana Babiloni waremetest wälja kaewatud kiilkirjad ei juhi meid küll mitte nõnda kaugemale minewikusse, aga siiski annawad nad sellest tunnistust, et ka sääl teises ja juba kolmandamas aastatuhandes enne Kr. rahwas kõrgel kultuura järjel seisis.

Kõige wanem walitseja Hiina riigis, nimega Jao, arwatakse aastast 1350—1254 enne Kr. walitsenud olema. Mõne Hiina kirjaniku järele olla hiinlased oma kirja aastal 2850. enne Kr. üles leidnud. Kõige wanemate Hiina ajaraamatute järele oli neil kiri juba kindlasti tutaw aastal 2000. enne Kr. Ka on sellest tunnistusi küllalt, et juba sellesama aja ümber Hiina riigis metallist, nimelt brongsist, kõiksuguste tarberiistade tegemise kunst tutaw oli ja et üleüldse Hiina rahwa kultuura juba nõnda kauges minewikus peaaegu selsamal kõgusel seisis, nagu käesolewal aastasajal

Nõnda siis ulatawad meie harilise ajaloo tunnistused kõige wanemate kultuura rahwaste juures umbes 5000 aastat tagasi. Et aga inimesesugu palju wanem peab olema kui need 5000 aastat, seda wõime meie juba sellest arwata, et Egiptuse, Babiloni ja Hiina rahwas sel ajal juba õige kõrge kultuura järje pääle oliwad jõudnud; selleks aga pidi palju, palju aega ära kuluma, enne kui need rahwad mets-~~h~~stest olekust nii kaugele wõisiwad edeneda. Juba 5000 a. tagasi leiame meie neid rahwaid nendesamade paikade pääl, kus nad tänapäewgi on, ja iga rahwast juba siis oma kehaliku laadi poolest teistest peaaegu nõndasama eraldatud nagu nüüdgi. Inimesesugu on aga wististi übest algupai-
gast ennast terwe maapinna üle wälja laotanud. Kõigeks selleks aga pidi ju palja arwamise järele mitu korda rohkem aastaid ära kuluma kui teine 5000.

Siisgi on selge, et paljad arwamised meile mingit kindlamat arwu ega mõõtu inimesesoo wanaduse kohta ei anna ja kui meil muud juhatajat ei oleks; kui ainult kirjutatud ajalugu, siis oleksime küll õige kimbus. Siin tulewad meile aga maakera pinna nurimine ja maakera ajaloo- ehk geoloogiateadus appi. Tuttaw on, et Niiluse jõgi oma kalda-
maid iga aasta suure uputusega oma alla matab ja siis jälle wee kahanemise järele maa ja põldude pääle lima ja kõntsa maha jätab, nõnda põldusid wäetab ja selle läbi üleüldse põlluharimist Egiptuses wõimalikuks teeb. Selle wiisiga peab aga sääl maakord iga aastaga kaswama, ning peenikeste ja ettewaatlikkude mõõtmiste ja rehkenduste waral on kindlaks tehtud, et Memfise linna ligidal näituseks mullakord sel wiisil saja aasta sees mitte rohkem ei wõi kaswada kui 5 tolli.

Üks Inglise geoloogiline selts wõttis aastatel 1851--1854 teaduslisteks otstarbedeks niisuguses Niiluse jõe limast sündinud maakihis puurimise katseid ette, ja nimelt Memfise ja Heliopolise linnade juures. Weel 60 ja 72 jala sügawuses leiti Niiluse limast sündinud mullakihtisid ja põhja ei saadudgi kätte. Aga weel palju huwitawam on see, et sellessamas sügawuses maatigude karpisid, loomade luid, sawipottide tükkisid ja telliskiwa leiti. Loomade kondid oliwad kõik nendesamade sugude omad, mis praegugi weel sääl maal elawad. Iseäranis rohkel arwul leiti koduloomade konta, nagu lehmade, sigade, koerte, kamelite ja eeslite omi. Kui meie nüüd ülemal nimetatud 5 tolli sada aasta sees oma arwe aluseks wõtame, et wälja arwata, kui palju aega ära kulus, enne kui ülemal nimetatud inimese käte-
töö ja loomade jätistele 60 kuni 72 jala paksune mullakiht

pääle wõis kaswada, siis leiame, et selleks esimeses paigas kõige vähemalt 14.000 ja teises paigas 17.300 aastat ära on kulunud. Nõnda siis walmistasiwad juba ligi 18.000 aastat tagasi Egiptuse elanikud sawist riistu ja telliskiwa ning pidasiwad neidsamu koduloomi, mis praegugi. Kui nad aga siis juba telliskiwa walmistasiwad, siis pidi neil ka hoonete ehitamise kunst tuttaw olema ja sellest selgub jälle, et nad paigal asuja rahwas ja mitte enam kolijad (rändajad) ei olnud. Paigal asujal rahwal peab aga põlluharimine juba tuttaw olema, sest muidu ta ei saaks ennast ära toita; paigal asumine ja põllutöö nõuab aga oma aluseks juba suuremat wõi vähemat riiklist korda, ja nõnda tuleb siis arwata, et Egiptuse rahwas juba umbes 18,000 aasta eest kaunikese kultuura järje pääl oli.

Weel suuremaks tõuseb inimesesoo wanadus ühe teise sellesarnase leiduse läbi. Suur Mississipi jõgi Põja-Amerikas uhab nõnda sama, nagu Niiluse jõgi, oma suhu ja alumise jooksu kallastele kõntsa ja lima kokku ja kaswatab nõnda juba arwamata aegadest saadik mullakorda just nõnda sama, nagu praegugi. Sääl on 600 jala sügawuseni puuritud ja ikka ei ole weel päris põhja kätte saadud, kõik on üks Mississipi limast sündinud muld. Teiseks, on säääl märkisi leitud, et maapind wahel tõusnud ja jälle wajunud on, wahel merewee all on olnud ja wahel jälle kuiw. Paiguti on nimelt sääält maa seest endiste metsade lademeid wõi kordasid leitud, ühes kohas neli metsakorda teine teise pääl ainult mullakihtide läbi teine teisest lahutatud, teises paigas kümme metsakorda. Nii kaua kui maapind merest kõrgemal seisis, kaswis mets, ja kui meri maad jälle oma alla mattis, saiwad endise metsa jätised lima sisse ja lima alla maetud; tõusis maa uuesti, wõis jälle teine mets kaswada jne.

Metsakihid on wesise mulla sees paiguti nõnda terwelt alles, et New-Orleans'i (ütte Njuu-órlinsi) linna ümbruses, mis Mississipi jõe suu ligidal on, ette wõetud kaewamiste juures puuraiujaid appi pidi wõetama, et palkisid läbi raiudes sügawamale pääseda. Need metsa jätised on suuremast osast kõik Amerika tsipressi-puu metsade omad. Kaewamiste juures leiti 16 jala sügawuses põlenud puutükkisid ja üks inimese luukere. Suurem jagu luukerest oli nõnda kõdunenud, et ta ära lagunes, ainult pääluu, mis ühe neljandama metsakihi puujuure all warjul oli, leiti kõwem ja terwem olema. Teadusemeeste tõenduste järele pidi see pääluu ühe sääält maa endise päriselaniku, indiaanlase, oma olema. Amerika looduseuurija Dr. L. Dowler'i uurimiste järele on wiimne maatõusmine mere alt säääl kohas umbes

1. Alluvium ehk uhtmaa Mississipi jõe suus.

14.400 aastat kestnud. Seda ei wõi sugugi paljuks panna, waid peab ennem wäheks arwama, sest et endiste metsakihtide hulgas tihti 10 jala paksuseid puutüwisid on leida, mille päält vähemalt 5700 aastarõngast wõib lugeda. Kui iga üksiku eelnimetatud 10 tõusmisejõrgu pääle, — ja seda tunnistawad 10 maa seest leitud metsakihti, — ka jälle 14.400 aastat arwata, siis tuleb kokku 144.000 aastat wälja, mis wiimsest pinnamuutmisest mööda läinud ajaga kokku 158.000 aastat wälja teeb. Kõige vähemalt nõnda palju aega on siis Mississipi jõgi selsamal wiisil, nagu tänapäewgi, oma lima mullakihtideks kokku ajanud ja metsasid nende alla matnud, nimelt alumisel jooksul ja jõe suus. Et nüüd eelnimetatud luukere neljandama kihi seest leiti, siis tuleb tema wanadust 57.600 aasta pääle arwata ja muidugi siis ka inimesesoo wanadust selle leiduse järele kõige vähemalt nõnda suureks pidada.

Kinnitust oma seniste harutuste kohta leiame meie ka maakera minewiku uurimises. Teiselt poolt aga annab meile see teadus weel tunnistusi, mis inimesesoo wanadust weel suuremaks wenitawad. Tuttaw on, et maakera minewik neljasse suuremasse ajajärgusse jaotatakse: esiaeg, wana aeg keskaeg, ja uus aeg. *) Siin tahan mina ainult wiimses

*) Waata: Teaduslik kirjakogu nr. 2. Dr. Aawakiwi. Meie maakera minewik. Tartus 1906. Teine parandatud trükk. Piltidega. Hind 25 kop.

ajajärgust nii palju nimetada, kui käes olewa kirjelduse arusaamiseks hädasti tarwis on.

Maakera uus aeg jaotatakse kolmesse osasse, ja need on: tertiär-ajajärk, diluuwium ja alluuwium. Tertiär-ajajärgul oli Europa kaart hoopis teist laadi, kui nüüd. Palju kohtasid on siis wee all olnud, mis nüüd kuiwad on. Kliima oli siis Europas soojem kui nüüd ja ka looma- ja taimeriik teine. Tertiär-ajajärgu wanematest lademetest ei ole inimese jälgegi leida, selle asemel aga olla selle ajajärgu lõpul märkisid leitud, mis mõnede teadusemeeste arwamise järele inimese pääle tähendada.

Wähemalt on ühes arwatawasti uuemas tertiär-ajajärgu lademes Prantsusemaal jämeda wormilisi tulekiwist riistu leitud, mis inimese kätetöö näitawad olema. Kõige suuremat tähelpanemist aga äratas leidus, mis teadusemees Dubois (üttele dūbuua) aastal 1891 kuni 1892 Jaawa saarel tegi. Ta kaewas sääli nimelt Bengawani jõe pahemast kaldast, umbes 3 jalga allpool seda pinda, mis jõel kuiwal ajal on ja umbes 39—49 jalga allpool selle lagendiku pinda, mille sisse jõgi oma aseme on kaewanud, inimese luukere sarnased kondid wälja. Need kondid oliwad üks pääluu lagi, üks kintsuluu ja kaks puremise hammast (ladinakeeli: dentes molares), mis kõik ühes pinnas, aga kuni 49 jalga teine teisest kaugel oliwad. Siisgi peab kaunis kindlasti arwama, et nad ühe isiku omad oliwad ja ainult juhtumise läbi nõnda laiali oliwad sattunud. Aastal 1895 pani Dubois need wälja kaewatud kondid ühe kongressi pääl kõige tähtsamatele looduseuurijatele ette. Kaugelt suurem osa nendest oli selle arwamise poolt, et need kondid ühe isiku omad oliwad, kes oma wormi poolest inimese ja ahwi wahel seisis ja nõnda siis kaua otsitud waheworm inimese ja ahwi wahel leitud olla. Waieldi weel ainult selle üle, kas need kondid enam inimese wõi enam ahwi sarnased on. Dubois rehkendas wälja, et selle isiku pääluu õõnsus mitte suurem ei wõinud olla kui kõige rohkem 1000 kubiktsentimeetrit, mida ka suurem jagu teisi asjatundjaid õigeks kiitsiwad. Neandertali pääluu*) õõnsust arwatakse 1200, ja praeguse aja inimese pääluu õõnsust läbistiku umbes 1400—1500 kubiktsentimeetri pääle; kõige suuremate inimesesarnaste ahwide, näituseks gorilla, pääluu õõnsus ei ole aga suurem kui 500—600 kubiktsentimeetrit. Teadusemees Cunningham (üttele Könningämm) joonistas wõrdlewal wiisil ajaloo-eelsete ja praeguse aja inimeste kui ka

*) Waata allpool lehekülj 16.

ahwide päaluude wormi teine teise kõrwale, et näidata, mis sugune worm Jaawast leitud päaluul nendega wõrreldes on. Wiimase tähtsamad omadused on, et silmakulmude kohad wäga ette poole kummitud on, mis teda wäga ahwisarnaseks teeb, kuna jälle kuklatagusel inimesesarnane worm on, sest et ta äkilisemalt alla poole langeb kui ahwil. Ka kintsuluu ja hammaste küljes leidis üks jagu looduseuurijaid rohkem inimesesarnaseid märkisid, teine jälle rohkem ahwisarnaseid. Kõige nende 1895-ma aasta mitmekordsete konferentside otsus oli, et need Jaawa saarel wälja kaewatud kondid meile üht wahewormi inimese ja inimesesarnaste ahwide wahel ette kujutawad ja pandi sellele wahewormile teadusliseks nimeks *Pithecanthropus erectus*. Wäga tähtjas on nüüd, et lademed, kust need kondid wälja kaewati, wististi tertiär-ajajärgu lõpul on sündinud.

Järgmine ajajärk, diluuwium, on tähtjas selle poolest, et temas suur jagu Europast gletscherite ehk jääliugustikkudega kaetud oli, mispärast seda aega wahel üldiselt ka jääajaks nimetatakse, ehk küll sääl ka wahepääl soojemad ajad oliwad. Alluuwiumiks nimetatakse aega, mis meil praegu käes on.

Nüüd peame meie endid natukene rohkem diluuwiumiga tutwustama, sest et temas kõige wanemad riismed inimese oemisest maa pääl on leitud. Sel ajal walitses Europas sluurema jao teadusemeeste arwamise järele kolm korda jääaeg. Kohe tertiär-ajajärgu lõpmise järele algas esimene jääaeg, mis teistest järgnewatest kõige walidam oli. Siis tuli pehmem, soojem waheaeg, umbes sarnase kliimaga, nagu nüüd, siis teine jääaeg, selle järele jälle soojem waheaeg ja wiimaks kolmas jääaeg, mille järele praegune aeg oma kliima ja loodusega platsi astus. Mõne aasta eest on teadusemees Heim wälja rehkendanud, et wiimsest jääajast kõige wähemalt 10.000 ja kõige rohkem 50.000 aastat mööda on läinud. Ühe jääaja wältust arwatakse umbes 20.000 a. pääle. Nüüd on aga kaewamiste läbi selgeid ja kindlaid tunnistusi leitud, mis tõendawad, et inimene juba wiimisel jääajal ja enne seda olewal pehmemal waheajal Europas elamas oli. Arwame nüüd näituseks, et wiimsest jääajast Europas 10.000 aastat mööda on läinud, siis on inimese ilmumisest saadik Europas wähemalt 40.000 aastat mööda läinud, kui meie kahe wiimse jääaja wahel olewa soojema waheaja pääle ka 10.000 aastat arwame, sest inimese jälgesid on warsti pääle teise jääaja lõppu Europas leida. Kui meie aga arwame, et wiimsest jääajast juba 50.000 aastat mööda on läinud, siis on inimene juba rohkem kui 70.000

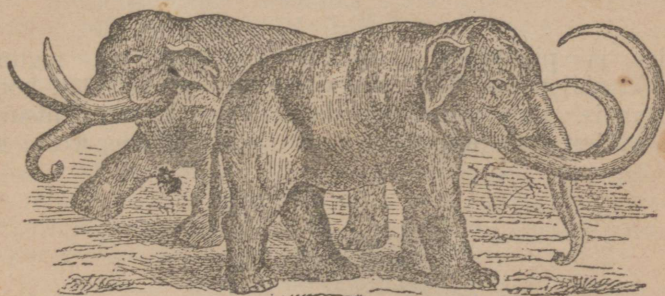

2. Eurõpa jääajal.

aasta eest tagasi Europasse ilmunud. Kõigest sellest aga selgub esiteks, et inimesesoo wanaduseks 100.000 aastat sugugi mitte paljaks pole arwata, waid ennem wähe on, sest inimene ei wõinud mitte Europas tekkida, waid ta pidi siia mõnelt soojemalt maalt sisse rändama, ja teiseks selgub ka weel, et ta Europas juba hulga tarberiistade tundmisega üles astus, nagu meie warsti näha saame. Üheks kui teiseks pidi aga enne palju aega ära kuluma.

Waatame nüüd, missugused on need riismed, mis inimene oma olemisest ajaloo eelsest ajast maha on jätnud

ja kudas inimene üleüldse siis on elanud. Kas ei tähenda juba need riismed ise inimesesoo suure wanaduse pääle? Rikkast materjalist on mul ainult mõned üksikud näitused wõimalik wälja korjata ja ette tuua. Kõige wanemad jäljed inimese olemisest Europas on Taubachi juures, Weimari linna lähedal, Saksamaal wälja kaewatud. Sääl leiti hulk inimese tehtud tulekiwist sõja- ja tarberiistu, kui ka diluuwiumi aegsete loomade konta. Teine sarnane leidus sündis Schussenried'i juures, Saksamaal. Esimeses kohas, Taubach'is, elas inimene pääle teise jääaja lõpmist pehmes, soojas kliimas. Ühes temaga elutsesiwad siis Europas mitmed elewandi ja ninasarwiku sugud, koopa-lõwi ja koopa-hüääne. Aga ka karu, hunt, kobras, metssiga ja põder kui ka mõned teised nüüdse aja loomad oliwad siis juba Europas. Selle asemel aga puudusiwad siis Saksamaal põhjamaa loomad, nagu põhjapõder ja mõned teised.

3. M a m m u t i d (elewanditaolised loomad).

Schussenriedi juures wälja kaewatud riismed tunnistaswad, et inimene siis Saksamaal karedas, külmas kliimas wiimisel jääajal elas, nagu nüüd eskimod Gröönimaal. Kareda kliima pääle tähendawad Schussenried'i juures wäljakaewatud põhjapõdra ja põhjamaa rebaste kondid, niisama ka samlad, mis Grööni- ja Lapimaa omade taolised on.

Wanem kiwiaeg (paläolitische Periode).

Diluuwiumi aegse inimese kultuuraajajärku nimetatakse «w a n e m a k s k i w i a j a k s,» sest et kõik sõja- ja tarberriistad kiwist, ja nimelt suuremalt jaolt tulekiwist tehti. Tahtis inimene, näituseks, nuga saada, siis lõi ta tulekiwi

panga küljest pikad, peenikesed ja terawad killud ära ja nuga oli käes. Muidugi ei saanud iga hoobiga parajaid kildusid. Oli kirwest waja, siis lõi diluuwiumi aegne inimene ühe suurema tulekiwi tüki küljest nii kaua kildusid ära, kuni paras kirweworm käes oli. Peenemad tööd,

4. Tulekiwist riistad:

a nuga, b noole ots (rahwa suus: pikse kiwi ehk pikse nool).

uole- ja piigiotsad, tehti nõnda, et esiti tagumise läbi kiwile; paras üleüldine worm anti ja siis säält kohalt, kus tarwis, puu- wõi luutükiga wäikseid killukesi litsumise läbi küljest ära wajutati, kuni riista täieline worm käes

5. Wanema kiwiajaja kirwes.

Tulekiwist tera on puuwarre külge seotud.

oli *) Kiwile lihvimise läbi tarwilist kuju anda selleaegne inimene ei mõistnud. Alles wanema kiwiaja lõpus hakati rohkemal määral luud ja sarwe tarberiistadeks tarvitama ja neid siis ka lihwima. Wanema kiwiaja inimene ei mõistnud sawist riistu teha ja neid tules kõwaks põletada, ehk temal tuli küll juba tuttaw oli, nagu selleaegsed tuleasemed näitawad. Tuld sai tema wististi ainult enese soojendamiseks ja kiskjate loomade peletamiseks tarvitama, sest meil ei ole mingit tunnistust selle üle, et tema tuld toiduwalmistamiseks oleks tarwitanud, waid ta sõi wististi kõik toorelt.

Põllutöö ja karjakaswatamine oli siis tundmata ja inimene toitis ennast jahisaagist, wahel sekka ka tõrudest, marjadest ja metsas kaswawate puude wiljast, nagu selleaegse inimese asupaikadest muude riismete hulgas üles leitud metsloomade kontide hunikud ja mõned harwad marjaterad ja puuwilja-seemnerad näitawad. Jahisaagiks langesiwad inimesele siis mammut, koopakaru, ninasarwik, iseäraline tõug metshärgasid (ladina keeli *Bison europaeus*), põhjapõder, metshobune, metssiga ja pääle mitmete muude väiksemate loomade ka hunt ja rebane. Mammutit püüdis ta wist nõnda, et ta teda kunstlikult kaewatud aukudesse pettis ja säääl ära tappis (waata pilt 6). Ka lindusid tarwitas inimene toiduks ja nendest wahel sekka, wist hädasunnil, ka kaarnaid. Kalu püüdis ta wist ainult õngega, mille ta omale loomade hammastest wõi kalaluudest walmistas. Muidugi ei põlanud inimene siis ka kõiksugusid konnakarpisid mitte ära.

Kehakatteks wõis inimene ainult loomade nahku tarwitada, kas karwadega wõi karwadest puhtaks aetud. Loomakehast wõetud soontega õmmeldi need nahad kokku. Enese ilustamiseks tarwitas inimene siis tühje konnakarpa ja kiskjate loomade hambaid, mida ta nõõri pääle ritta ajas ja siis omale kaela ümber riputas. Hoopis kindlat asupaika inimesel siis ei wõinud olla, sest ta wõis ainult säääl elada, kus rohkesti jahisaaki oli. Lõppe see ühes paigas otsa, wõi rändasiwad jahiloomad mujale, siis pidi ka inimene teisale rändama. Kus koopaid olemas oli, säääl elas inimene koobastes, muidu aga otsis tema kaljuseinad, mäerinnakud, madalikud ja muud sellesarnased kohad üles, kus ta kurja ilma eest natukene warju wõis leida ja tema tuli wagusalt wõis põleda. Iseäralise meelehääga asus ka inimene sinna, kus ta rohkesti materjali oma tarberiistade tegemiseks leidis,

*) Niisugusid tulekiwist riistu on Tallinna «Provinzial Museumis» ja «Õpetatud Eesti seltsi» korjandustes Jurjewis.

6. Mammuti püüdmine kiwiaja-järgus.

Mammut on selle tarvis kaewatud, päält kergesti kinni kaetud hauku sattunud ja lüüakse teda sääli kiwidega surnuks.

nagu näituseks Somme jõe kaldal Prantsusemaal, kus kriidi sees suurel arwul tulekiwa leida on. Selle jõe kallastelt leidis ka prantslane Boucher de Perthes (üttele buschee döpert) käesolewa aastasaja esimesel poolel nii rohkel arwul tulekiwist riistu ühtlasi diluuwiumi-aegsete loomade riistmetega

7. Enneajalooliste jääaja inimeste koopa-eluhooded.

8. Wanema kiwiaaja inimeste eluhooded.

omas esialgses olekus, et ta üles wõis astuda ja kinnitada, et inimene juba diluuwiumi-ajal Europas elamas oli, mida teadusemehed küll esiti uskuda ei tahtnud, aga ligi paarikümne aasta jagelemise järele siisgi tõeks pidiwad tunnistama, kui wiimaks oma silmaga nägiwad, et asi õige on. Waheajal oli ka juba teistes paikades tunnistusi leitud, mis näitasiwad, et inimene diluuwiumi ajal ilmas olemas ja Europas asumas oli. Nüüd on aga juba selgeks tehtud, et selsamal ajal inimene ka Põhja-Afrikas, Indias ja Põhja-Amerikas asumas oli.

Et diluuwiumi- ehk wanema kiwiaaja inimene oma sõjariistu mitte ainult metsaloomade wastu ei tarwitanud, waid et ta ka omasugustega weriseid wõitlusi pidas, seda näitawad leidused Cro-Magnon'i (üttele kro-manjóng'i) koopast Prantsusemaal. Sääli leiti wiie diluuwimi-aegse inimese luukered üles.

Ühel nendest, nõndanimetatud „Cro-Magnon'i wanamehel,“ on kintsuluu sees sügaw auk, mis wististi lingukiwi läbi on sündinud. Teisel luukerel, mis ühe naesterahwa oma oli ja wanamehe kõrwalt leiti, on otsaesise luu sees lai haaw, mida wististi ühe wäikse tulekiwist kirwe hoop on sünnitanud. Tähelpanemise-wäärt on üks naesterahwa pääluu, mida ühest koopast Sordes'i (üttele sord'i) ligidalt Lõuna-Prantsusemaalt leiti. Sel päälul on sügaw lõhe sees, aga, nagu näha, ei ole see naesterahwas mitte kohe pääle haawamist ära surnud, waid ta on mõnda aega elanud ja on ka katset tehtud luukildusid haawa seest wälja puhastada. Sellest on näha, et diluuwiumi-aegne inimene ka juba ligimese armastust ja hoolekandmist tundis.

Wanemast kiwiajast ei ole mingisuguseid matusekohtasid üles leitud, nõnda et meie ei tea, kas selle-aegne inimene oma surnuid üleüldse maha mattis wõi ei. Wäheldased inimese luukere riismed, mis sellest ajast leitud, on ikka niisuguses olekus, mis tunnistab, et nad ise oma leidusepaika on sattunud, mitte sinna maetud. Need wähesed inimese luukerejaod, mis sellest ajast pärit, on peaaegu ainult Europas leitud. Muidugi saawad lootuse järele edespidised uurimised ja kaewamised meie teadmisi selles tükis täiendada. Seni ajani on leitud: üks pääluu lagi Neandertal'i koopast Saksamaal, mõned pääluu tükid ja terwed päälud Prantsusemaa, Belgia, Italia ja Austria koobastest ja diluuwiumi lademetest ning mõned terwed luukered Furfooz'i koopast Belgias, Cro-Magnon'i koopast Prantsusemaal ja kõige uuemal ajal mitmed luukered Schweitsis.

Iseäranis tähelpanemise wäärt on Saksa teadusemehe Fuhlrotti läbi aastal 1857 Düsseldorfis linna ligidalt Saksamaal Neandertal'i koopast üles leitud pääluu lagi, sest et ta teadusemeeste hulgas suurt waidlust on sünnitanud. See

9. Neandertali inimese pää.

pääluu lagi on piklik, ahtakene ja madal, päratu suurte otsaesiste koobastega, nõnda et pääluu säält kohalt väljapool väga kühnus on, nõndasama on ka silmakulmude kohad väga kumerad. Kõigest sellest võib arvata, et see inimene omal ajal väga metsik ja ahwisarnane pidi välja nägema. Professor Schaafhausen seletas ka, et see inimene ühe madalal järjel seisva rahwasugu liige olnud, kes oma olekuga ahwisarnasele loomale, kellest inimesesugu välja võrsunud, kaunis ligidal olnud. Teine kuulus uurija, Virchow, waidles kangesti wastu ja seletas, et see pääluu ühe inimese oma olnud, kelle keha ühe haiguse läbi, mille ladinakeelne nimi *Arthritis chronika difformans* on, nõnda wiisi ümbermuudetud olla. Kolmas looduse teadlane, Vogt, seletas, et see pääluu ühe lolli, tõplase (Idiot), oma olnud, kes kogemata niisuguseks sündinud. Olgu nüüd selle ühe pääluga lugu, kudas ta on, aga nii palju on kindel, et ka weel teisi sellesarnaseid pääluid on leitud, näituseks Belgias, Jaawa saarel ja mujal, ja et siis diluuwiumi ajal wististi rahwasugusid sai olema, kes oma olekuga rohkem ahwisarnased võisiwad olla, kui teised selleaegsed ja nüüdsed rahwad. Uued leidused ja uurimised saawad selles asjas selgust tooma. Suurem jagu seni üles leitud diluuwiumi-aegsete inimeste luukeresid ja konta on aga peaaegu sellesama wormilised, nagu nüüdsetegi inimeste omad. Uuemate uurimiste põhjal on teadusemehed G. de Mortillet (mortije) ja teised otsusele jõudnud, et wanemal kiwiajal Lääne-Europa elanikud läbistikku weidi (Dr Rahon'i järele umbes pool tolli) lühemad oliwad, kui meie aja eurolased. Wanema kiwiaja inimestel oliwad laiad õlad, tugew keha, madal otsaesine, silmakulmude kohal suured kühnud ja suur nina. Mis nende pää wormisse puudub, siis on leitud pääluid otsaesisest kuklani läbimõõta pikad. Prantsusmaal koobastest leitud joonistuste järel, mis kiwiajal elewandi luu sisse nikerdatud, peab arwama, et selleaja inimeste keha pikema karwaga kaetud oli, kui meie aja inimestel, ka oli nendel suur ja weidi rippuw kõht. Seda wanema kiwiaja keskmise kaswuga rahwast nimetatakse Kannstadt'i suguharuks, Württembergi kuningriigis, Kannstadt'i linna juures leitud jätiste järele. Aga nimetatud suguharu ei olnud sellajal ainus Lääne-Europas. Dr. Nüesch ja prof. Kollmann leidsiwad Schweitsimaal Schaffhausen'i linna juures 14 inimese luukeret wanemast kiwiajast, millede pikkus ainult 1424—1600 millimeetrit oli (4 jalga 9 tolli kuni 5 jalga 4 tolli). Nende ja teiste leiduste põhjal arwawad teadusemehed, et ülewal nimetatud keskmise kaswuga (Kannstadt'i)

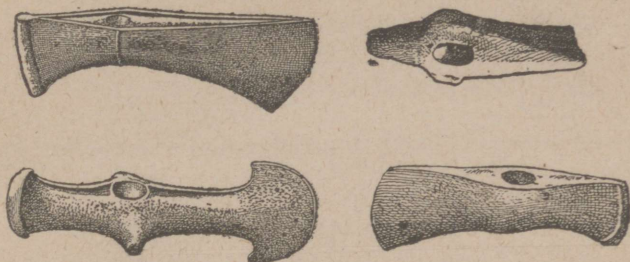
inimeste kõrwal wanemal kiwiajal ka teistsugu lühikese kaswuga inimesed elasiwad. Wiimaseid (härjapõlwasi) loetakse wanemateks Lääne-Europa algelanikkudeks, keda pärast sisserännanud suurema kaswuga rahwa poolt ärahäwitati. Sellega oleme siis lühidalt kõik ära harutanud, mis wanema kiwiaja inimese olust ja elujärjest tähtsamat teada on. Kibe oli siis „wõitlus olemise eest,“ aga siiski suutis inimene teda oma nõrkade abiriistadega läbi teha ja ka jääaja raskusid ära kanda.

Noorem kiwiaeg (neolithische Periode).

Praegu kirjeldatud aja järele tuli inimesesoo edene-
mises uus järk, nõndanimetatud „noorem kiwiaeg.“ See aeg kestis wiimase jääaja lõpmisest saadik Europas kuni umbes teise aastatuhandeni enne Kristust, kohati ka weel kauem. See aeg on oma nime sellest saanud, et inimene siis juba õppinud oli kiwist tarberiista mitte üksi tagumise läbi walmistama, waid kiwist riista ka lihwymise ja poleerimise läbi weel kohasemaks ja ilusamaks tegema. Ka oskas inimene kiwi sisse juba aukusi puurida, mis selle ajajärgu kiwikirwestest ja haamritest näha wõib, kuna tema wanemal kiwiajal kiwitera puust warre külge köitis. Kliima oli siis Europas umbes praeguse sarnane, mitte enam külm ja kuiw, nagu just enne seda. Ka looma- ja taimeriik oli suuremalt jaolt juba umbes praeguse sarnane. Mammut, koopakaru ja weel mitmed teised loomad oliwad uuelmal kiwiajal juba hoopis ära kadunud. Põhja- ja mitmed teised külmamaa loomad oliwad Kesk-Europast ära kaugele põhja poole rännanud. Selle asemel aga õppis inimene metsloomasid taltsutama ja nendest omale koduloomasid soetama. Inimene harjub paigal asujaks rahwaks ja hakkab põldu harima, ehk küll esiti wiletsal wiisil. Käega õerub tema selle tarbeks wormitud käsi-kiwide wahel wiljaterad puruks ja walmistab omale putru wõi leiba. Kohastest taimekiudest õpib tema nõõri ja riidet walmistama, ning sawist lihtsal wiisil anumaid wormima, neid wiguritega ilustama ja tules kõwaks põletama.

Muidugi ei sündinud niisugune edenemine mitte ühekorraga, waid ikka järk järgult. Sellepärast ei näita ka nooremast kiwiajast leitawad riismed mitte kõigil pool ühesugust kultuura-astet, waid ühes paigas ja ühel ajal on inimene juba kaugemale edenenu, teises aga näitawad riismed weel madalat ja wiletsat elujärge. Niisugust wiletsat elu-

korda tunnistawad weel Daanimaa mererannas üles leitud söögiriismete hunikud, Daanikeeli «Kjökkenmöddinger,» mis õieti köögiriismete kogu tähendab. Need on umbes 3—9 jalga pikad ja 150—450 jalga laiad hunikud, milledel sisuks

10. Noorema kiwiaja riistad (kiwikirwed).

suuremalt jaolt loomade² ja kalade luud ning tühjad konnakarbid on. Loomade kontidest on sääl põdra, hirwe, metssea, hundi, rebase, karu, koera ja teiste omi leida. Suuremad kondid on kõik lõhki löödud, nagu näha selleks otstarbeks, et üdi kätte saada. Tihti on kondid ka weel koerte näritud. Luude ja konnakarpide hulgas leidus nendes hunikutes ka tuhka ja süsa, sawipottide tükkisid ning tulekiwist, luust ja põdrasarwest tehtud riistu. Põllutööst ega karjakaswatamisest ei ole nendes weel mingit märki leida. Kõik tunnistab aga, et siin inimene endisel ajal kauemat aega paigal on elanud, ennast jahisaagist, kalapüügist ja konnakarpidest toites, nõnda et pikkamisi tema söögijätistest suured hunikud wõisiwad korjuda. Kiwist tarberiiistad, mis nendes hunikutes leitakse, on ikka weel tagumise läbi walmistatud, siiski peab nende tegijaid noorema kiwiaja elanikkudeks arwama, sest et nad juba sawist pottisid mõistsiwad teha ja neil ka wististi esimene koduloom, koer, olemas oli. Et need hunikud mitte wanemast kiwiajast pärit ei ole, selle wastu räägib ka see, et nendes mingisuguseid diluuwiumi-aegsete loomade jätiseid, nagu näituseks põhjapõdra kont, leida ei ole. Niisugusid söögiriismete hunikuid on uemal ajal ka mitmetelt teistelt maadelt leitud.

Hästi kõrgemal kultuura järjel seisis inimene, kes nooremal kiwiajal koobastes elas. Suur hulk riismeid on selleaegsetest koobastest wälja kaewatud. Nendest selgub, et inimene siis juba karja kaswatas, sest leiduste hulgas on palju koduloomade kontisid, nagu lehmade, kitsede, lammaste, sigade, koerte ja tihti ka hobuste omi. Kiwist riistad tun-

nistawad, et inimene neid juba lihvida, poleerida ja kuanistada mõistis. Puupulga, wee ja liiwa abil puuriti kiwist haamritele warre jaoks hauk sisse. Käsikiwid jutustawad meile, et inimene juba põlluharimist tundis ja wiljateri jahuks õerus. Sawist anumate tegemine oli tuttaw. Üleüldse peab aga ütlema, et inimesed ennast rohkem jahist ja karjakaswatamisest toitsiwad kui põllutööst.

Ka meie kodumaal on mägede ja kinkude sees koopaid leitud, mis kiwiaja inimestel eluasemeks on olnud. Sõdade ajal on neid aga weel pärastgi pelgukohtadeks tarwitatud. Niisugusid koopaid leidub näituseks Karksi metsades ja sääl lähedal Luuasse talu juures. Niisama võib ka kuulust „Tori põrgut“ kiwiaja inimeste eluasemeks pidada. Nagu lugejad teawad, nimetatakse Tori põrguks Tori kiriku lähedal kõrge jõekaldasse liiwakiwi sisse õõnistatud suurt mitmejärgulist koobast.

Agas inimene elas ka juba omatehtud, iseäralistes, väikestes, ümarikkudes onniketes, mille alla tihti madal awandus või keller kaewati. Onni seinad ehitati raagudest või witsadest üles ja määrati sawiga kinni. Praegusel ajal ei ole neist onnidest muud leida, kui nende all olewad 4½ kuni 6½ jalga sügawad, ümargused augud või keldrid. Nende põhjast leiti süsa, ahjukiwa, sawipottide tükkisid, katki löödud loomade konta, lihwitud kiwist tarberiistu ja tihti ka kõwaks põlenud sawitükkisid, mis seinakatteks oliwad olnud. Niisugustest asemetest võib weel terweid endise aja külasid ära tunda.

11. Wanade sakslaste elumaja kiwi-ajajärgus.

Kiwist ning kondist riistu ja ehteasju on ka mitmest kohast Baltimaalt leitud, nimelt Peipsi ääres, Emajõe ääres Tartu juures, kuiwaks jäänud Kunda järwes Soome lahe

rannas, Wiljandi järwe ligidalt ja Burtneki järwe rannast. Need kohad on kiwiaja elanikkudele jahi, kalapüüdmise ja ka söömiskohtadeks olnud, millest nende jahi ja kalapüüdmise olu kaunis selgesti tundma õppida wõib. Iseäranis on muinasaegne Kunda järw, mis nüüd kuiw on, selles asjas tähtis, kelle asemelt nüüd mergeli-sawi wälja kaewatakse ja Kunda wabrikus tsemendiks tehakse. Säält sawi seest on mitme jala sügawusest palju jahi-, kalapüüdmise- ja muud riistu leitud, mis kõik kondist oliwad. Kalu on selle kadunud Kunda järwe pääl suwel wist ojuwa parwe päält, aga talwel jää päält püütud. Suuri kalu on wist wästraga nõnda püütud, et wästar kalale selga wisatud, mis siis warre otsast ära on tulnud ja nõõriga otsapidi püüdja käes olnud, mida püüdja nüüd enese järele wedas. Linnud ja metsaloomad tapeti wibunooltega, tugewate piikide ja lühikeste odadega.

Rinne kalmekingul Burtneki järwe ääres näis kiwiaja elanikud hästi kaua paika pidanud oléma. Kõige enam on see koht sellepärast tähelpanemise-wäärt, et säält õige palju nende söögijätisid järele on jäänud. Niisama kui endisel Kunda järwel, oli ka siin suwel ning talwel kalapüüdmise koht. Säält leiti palju kalade ning loomade luid ja konnakarpiid mis söögist järele oliwad jäänud ja wiimaks suureks hunnikuks kaswanud. Säält tuli palju kondist riistu wälja ja ka mõned kiwist talwad ja wibunooli terad, mõned sawinõud ja kondist ehted. Need söögijätiste hunnikud tuletawad ülewal kirjeldatud Daanimaa „kjökkenmöddinger'isi“ meelde.

Rinne kalmu ja endise Kunda järwe kalapüüdmise kohtadest wõime Baltimaa kiwiaja elanikkude seltsis olewaid loomi tundma õppida. Esimeses kohas oliwad imetajate elajate jäätitest leida: rebane, karu, nugis, saarm, köbräs, jänes, metssiga, põder, hirw, metskits, metshärg ja ülge; wiimases põder, põhjapõder ja metshärg. Et Balti kiwiaja elanikud koera, hobust ja karjalooma oma ligi oleks pidanud, seda ei ole neist wanust leidudest mitte ära tunda.

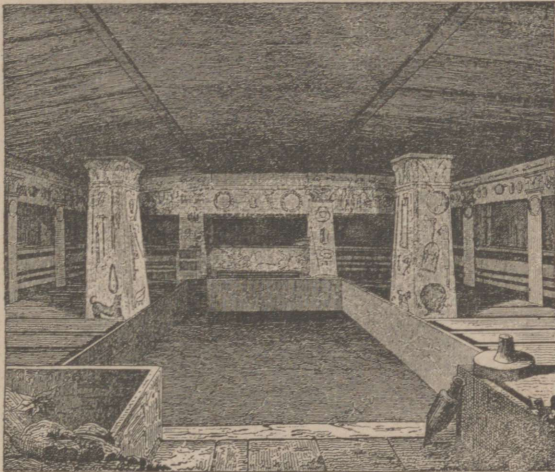
Wiimsed märgid, mis rahwastest maha jääwad ja mis kaua aega ehk igawesti järeltulewa rahwastele mälestuseks seisawad, on nende hauad ja matusekohad. Haudade seest leitawate kontide järele leitakse weel nende näomoodu ja keha suurust, kui ka seda, mis rahwa soost nad olnud. Haudade sisse maeti wanal ajal ka inimeste ehted, sõjariistad, tööriistad ja tarbeasjad ühes, mille läbi weel nende elukombe-
test arusaadakse.

Terwe noorema kiwiaja wältusel maeti üle kõige Europa surnud ilma põletamata maha. Matmise mood on väga mitmesugune. Kõige esiti maeti surnud wististi loomulikkudesse kaljukoobastesse. Niisugusid matuse-kohte on Mentone ja Finalmarina juures Wahe mere ligidal kui ka mujal leitud. Prantsuse maakonnas Marne'is (marnis) on kunstlikult kriidikalju sisse tehtud matusekoopaid leitud. Kus loomulikka koopaid ei olnud, wõi kalju liiga kõwa oli, nii et tema sisse kunstlikult koobast kaewata wõimata oli, säääl ehitas inimene lageda maa pääle üksikutest kiwipankadest kambri üles ja pani surnu sinna sisse. Need on nõnda nimetatud hiiglahauad ehk „dolmen'id“ (keltikeeli tähendab *dol* = tahwel, laud ja *men* = kiwi). Suurtest kiwipankadest saiwad neljanurka wõi piklikud seinad üles seatud ja päält suurte, lapikute kaljutükkidega kaetud. Tihti aeti kõige selle üle weel mullakuhi wõi kalmuküngas (kalmuti) üles, nõnda et sugugi

12, 13. Hiiglahauad (Dolmen).

wõimalik ei olnud haa sisse pääseda. Ainult mõnede juures on üks kõrwaline käik sisseminemiseks lahti jäetud. Tihti on ka „dolmen'i“ ümber ringis wäiksemad kiwid wallina üles seatud. Niisugusid „dolmen'isi“ on Siirias, Põhja-

14. Etruski hauakamber (Põhja-Italias).

Afrikas, Hispanias, Prantsuse-, Inglise- ja Põhja-Saksamaal leida, kõige rohkem aga Rootsis ja Norras. Nendes haudades on rohkesti noorema kiwiaja asju ja riistu leida, mis surnutega ühes hauda oliwad pandud. Ainult Kesk-Europas, nagu Rheini jõe maades Lõuna-Saksamaal, Böömimaal ja Ungrias ei ole niisugusid hiiglahaudasid leida, waid sääl maeti surnud kas lihtsalt kaljukoobastesse wõi maa sisse.

Ka meie maa on rikas wanust haudadest ja matusekohtadest. Nendest on kiwiaja matusekohad muidugi kõige

15. Kiwikalme Schotimaalt.

wanemad. Neid on küll pisut meie maal läbi uuritud, aga siiski on neid mõnes kohas leitud. Tutwaks saanud kiwiaja haudades on surnud kas terwelt maha maetud, wõi surnukehad on ära põletatud ja tuhk potiga kiwihuniku sisse peidetud. Kuue haa sees: Tamsali juures Muhumaal, Lihulas ja Metsikuses Eestimaal, Wägewal ja Osthofis Liiwimaal ja Asuppis Kuuramaal on leitud, et terwed surnud on maha maetud. Aga kolme haa sees: Rootsiwarrè juures Suurewares Muhumaal, Selburgi metsawahi koha juures ja Kandau juures Kuramaal on leitud, et surnukehad ära on põletatud. Kellegi nende haudade juures ei ole korralist matmist leida. Ainult Selaurgis olnud surnu tuhk potiga kiwi kasti sisse maetud. Harilik matuse wiis oli kiwiajal, et surnuid mägede koobaste sisse ehk kiwidest tehtud kammertesse istukile maha panti ja siis haa suu eest kinni maeti. Niisugusid haudasid on Amerikast, Lõuna-Afrikast, harwa ka Lääne-Europast leitud. Ka meie kodumaal on kiwiajast matusekohti leitud, kus surnud istukile oliwad sisse maetud, näit. Liiwimaal Saarde kihelkonnas, Laiksaare wallas ning Killingis ja m.

* * *

Kõige huwitawamat ja selgemat pilti kultuura edenemise üle noorema kiwiaja jooksul pakuwad meile aga leidused nõnda nimetatud waiadeküladest wõi järweküladest, saksa-keeli «Pfahlbauten,» wenekeeli „свайныя строенія.“ Esi-mene niisuguse küla koht leiti talwel 1853. ja 1854. aasta wahel Schweitsis Zürichi järwe kalda ligidalt. Nimetatud talwel langes järwes wesi wäga madalale ja selleläbi tõusiwad järwe põhjast hulk põlenud postisid nähtawale. Teadusemees Ferdinand Keller pani seda tähele, hakkas postisid ja nende wahel olewat järwe-põhja ligemalt uurima ning leidis säält suure hulga jätiseid ajaloo-eelse inimese olemisest. Warsti leiti ka teistest Schweitsi järwedest niisuguste asutuste kohtasid, ja praegu tuntakse neid Europas mitu sada. Mõned külad oliwad nii suured, et nendes kuni 5000 inimest eluaset leidsiwad. Need külad saiwad omal ajal järgmisel wiisil asutatud: Umbes 30 kuni 800 jalga kaldast eemal löödi tarwiline osa waiasid (tulpasid) ridastikku järwe põhja püsti, nende pääle kinnitati pal-kidest pörand ja selle pöranda pääle ehitati onnid; küla ja kalda waele ehitati sild. Mõnedes majades oli ka kiwist ehitatud tulease (kolde) olemas. Kuna inimene weel neis asutustes elas, wiskas ta muidugi kõik rikki läinud asjad ja

söögijätised järwe ;! kogemata juhtus ka mõnigi terve asi järwe. Suurem jagu, nendest asutustest on tule läbi otsa saa-

16. Waiade küla (esialgne, lihtsam kuju).

nud, ja siis langes muidugi kõik, mis mitte ära ei põlenud, järwe põhja, kus ta limaga sai kaetud ja tänapäewani muutmata olekus alles seisis. Kõigi nende põhjuste pärast on endiste waiade-külade kohad leiduste poolest arwamata rikkad ja inimesesoo uurimises väga tähtsad. Mill ajal waiade ehitused Europas tekkisiwad, on täitsa wõimata ära määrata. Wiimaseid waiade külasid leiti weel 8. aastasajal Schweitsis.

Järweasutusi wõib nendes leitawate riismete järele kahte jakku jagada: ühed on nooremast kiwiajast ja teised metalliajast. Mõlema ajajärgu piiri pääl tuleb ka niisugusid asutusi ette, kus kiwi- ja metalliriistasid segi leida on. Kiwiaja järweasutused langewad kahte osasse: esimeses, wanemas osas, on kiwikirwed ilma suurema walikuta ligemast materjalist tehtud, wäiksed ja halwasti poleeritud. Sawist anumad on lihtsalt tehtud, toru moodi ja ilma mingi kaunistuseta. Teises järgus on kiwist sõja- ja tarberiiistad ilusama wormiga ja tihti õige kõwast ja haruldasest kiwiseltsist walmistatud. Koduloomadeks oliwad kiwiaja asutustes koer, kits, siga, ja mitmed lehmade tõud. Nende loomade kontide hulgas on wahel sekka ka hobuse luid leida, aga siiski on praegu raske ütelda, kas selleaegne inimene hobust koduloomaks pidas wõi ainult teda kui jahisaaki taga ajas, sest jahiametit ei olnud inimene siis weel sugugi maha jätnud. Metsloomade hulgast leiti kõige enam hirwe, metskitse ja t. kontisi. Kõrrewiljadest oli inimesel siis juba nisu (3 tõugu) ja oder tuttaw, ja alles metalliajal hakati ka rukist ja kaeru tarwitama. Teistest taimetoitudest on kiwiaegsetest järweküladest leitud: läätseid, herneid, õunu, ploomisid, wabarnaid, pähklakoori ja weel mõnda muud. Ja isegi enneaja-

17 Schweitsi järwedest leitud sawist potid waiade-külade ajajärgust.

loolist leiba — kui uskmata ja imeline see ka näitab — on järwemuda seest üles leitud, muidugi ainult jätistena ja pool põlenud olekus. Tõepoolest ei wõi seda õieti mitte leiwaks nimetata, waid ainult suhkariks, sest ta oli ainult 1 kuni $1\frac{1}{4}$ tolli paks ja 4 kuni 5 tolli läbi mõõta. Riideid, wõrkusid jne. walmistas inimene siis linast, sest kanep oli weel tundmata, nagu sellest näha wõib, et 115 taimesoo riismete hulgas, mis neist asutustest on leitud, mitte kordagi kanepit ette ei tule.

Tulpade pääle oma eluaset ehitama oli inimene alguses niisugustes paikades sunnitud, kus ajuti uputused wõi weetõusmised oliwad, siis aga leidis inimene parema ja kasulikuma olema kohe järwe sisse tulpade pääle oma onnisid ehitada, sest siin oli ta waenlaste ja kiskjate loomade pääl tungimise eest julgem ja wesi, mida ta iga päew tarwitas, oli ka alati käe pärast. — Ka meie kodumaal on mõnes järwes waiade ehituste jätised leitud. Kõige tuttawam selles tükis on Helme kihelkonnas Wälgljärw. See wäike ja paiguti sügaw järw asub kõrgete mägede wahel Koorküla mõisa piiris. Seda järwe on mitmed õpetatud mehed läbi katsunud ja uurimas käinud. Selle järwe lõunapoolses otsas olla wee all nelja palkidest hoone jätised leitud. Kas need hooned järwe põhja püsti sisse taotud palkide pääle oliwad ehitatud wõi wee pääl ujuwa parwe pääle, seda ei ole uurimised siiamaanil selgeks teinud.

Kõige enam waelust on Wõrtsjärwes leiduwad kiwiledemed sünnitanud. Need lademed on imelikud suured. Mõned neist paistawad madala weega weepinnast wälja, mõned olla üksikute kiwidega üksteisega ühenduses, kuna

nad teisest kohast järsku põhja minewat. Enamasti olla need kiwilademed kallaste ligidal piki järwe nähtawal, mõned olla ka üsna kallaste ääres, muda ja kõrgastega kaetud. Mõned teadusemehed arwawad, et need kiwiwared jääüugustikkude sünnitused olewat, mis jääajal meie kodumaa pinda katsiwad. Wõrtsjärwe kallastel aga ei ole mäekülgi olemas, millede mööda jää oleks wõinud kiwa järwekaldale tõugata, ka ei ole ülewal nimet. kiwilademetel jääüugustiku kiwi Morääni kuju. Wiimased ulatawad näit. Schweitsi järwedes palju pikemalt järwe sisse, kuna Wõrtsjärwe kiwilademed kitsa ribana mööda kallast edasi lähewad. Sellepärast näib meie tuttawal wanaaja uurijal J. Jungil õigus olewat, kui ta neid kiwilademeid kiwiaja inimeste kätetööks tunnistab.

On nimelt wäga wõimalik et inimesed siin kiwa järwe weeretasiwad, et nende pääle oma eluhooneid ehitada, nagu nad mujal järwedesse terwed külad waiade pääle ehitaswad. Wõimalik oli aga küll niisugusid kiwilademeid sinna wette teha. Kiwid weeretati libeda jää pääle, siis weeti nad kergesti libedat mööda tähendatud koha pääle, kus neid jää pääle nii suur lade kokku aeti, kui suurt aset alustada taheti. Sääl wajusiwad nad oma raskusega kas warsti põhja, ehk langesiwad kewadise sulaga sisse. Nõnda wõis neid mitu kihtu üksteise otsa wedada, kuni paras aru käes oli.

Weel tänapäew ehitawad mitmed metsrahwad Afrikas ja Uue-Guinea saarel eneste külad järwede sisse tulpade pääle.

18. Waiade küla Mohri järwe äärel Uruas (Kesk-Afrikas.)

Suur hulk inimese luukere riismeid, mis nooremast kiwiajast üles on leitud, tunnistab oma olekuga selgesti, et siis Europas mitmed rahwasugud asusiwad. Missuguse praegu Europas elawa rahwa esiwanemateks waiade külade elanikkusid tuleb arwata, on wõimata ütelda. Niipalju on selge, et waiade küladel Schweitsi järwedes oma elanikkude ja nende tarbeasjade poolt suur sarnadus on Austrias ja Baieris leitud waiade ehituste jätistega, iseäranis Rheini ja Maini jõgedes. Nimetatud waiade külades leitud jätistel on aga wäha sarnadust jätistega, mis meie Pirenei mägede, Lõuna-Prantsusemaa, Põhja-Italia ja Inglismaa jõgedes ja järwedes leiame. Preisi- ja Leedumaa jõgede ja järwede waiade külad on palju hiljem tekkinud, kui sarnased ehitused Schweitsis ja mujal ja loetakse nende elanikkusid Slaawi ehk Leedu sugu rahwaks. Wanemal kiwiajal elawaid härjapõlwasi ei leia meie nooremal kiwiajal mitte. Aga ka pikema kaswuga wanemal kiwiajal elawa rahwaga ei ole noorema kiwiaja inimestel sarnadust. Arwatakse, et jääaja kadumisega ja kliima muutmisega metsloomad põhja poole rändasiwad, ja et inimesed, kes jahipüügist elasiwad, ka põhja poole pidiwad asuma. Mõne aja pärast asusiwad nende asemele Asiast sisserännanud rahwad, kes kõrgemal hariduse järjel seisiwad, peenemaid tarbeasju tarwitasiwad, koduloomasi pidasiwad ja põldu harisiwad. Nemad tõiwad siis muidugi ka põlluwilja seemet Asiast Europasse ühes.

Üleüldiselt wõib noorema kiwiaaja rahwaid Lääne-Europas pääluu wormi järele kahte suurde liiki jagada: ühedel on otsaesisest kuklani läbimõõta pikk pää, teistel lühikene. Esimesi nimetatakse ladinakeelse nimega *dolichocephal*'ideks, teisi, lühikese pääga, *brachycephal*'ideks. Esimeste, pikapääga suguharude tundemärgiks on weel suur kuklatagune, mille järele Prantsuse teadusemees Broca neid ka „kuklatagusteks“ nimetab (*dolichocephalie occipitale*). Nooremast kiwiajast leiame selle rahwa luukeresid ja pääluid igalt poolt Europast ja Wenemaalt. Missuguste praeguste Europa rahwaste esiwanemateks neid arwata tuleb, on raske ütelda. Kõige õigem näitab see arwamine olewat, et need luukered ja pääluid Jberi rahwa omad on, kelle käes umbes 3000 aasta eest Lääne-Europa oli. Umbes 2000 aasta eest oliwad nemad juba keltide*) läbi Prantsusemaalt ja mujalt Hispania poolsaarele tagasiõrjutud. Siin sulasiwad nemad pärast keltidega, roomlaste ja Saksa sugust

*) Keltid ehk gallid on prantslaste ja Schoti rahwa esiwanemad.

gootidega *) üheks rahwaks kokku, praegusteks hispanlasteks. Teiste rahwastega segamata on ennast iberide järeltulijad kuni tänapäewani *b a s k i d e* (nende enda keeles „e s k u a l d u n“) nime all Pirenei mägedes alal hoidnud (praegu üle 600.000 hinge). Et aga Ida-Europas sellekujulised luukered iberide omad oleksiwad, on wõimalik, aga teadus ei ole siamaani seda küsimust weel kindlasti seletade jõudnud.

Wististi on suur jagu pikema pääluga luukered ühe hiljemalt Europasse tulnud rahwa omad. See n. n. Indo-Germani rahwas lagunes ajajooksul mitmesse harusse (roomlased, germanlased, slawlased ja teised).

Teistel, lühema pääluga rahwastel oli päaluu laiem, ja selle tõttu ka silmnägu madalam ja laiem kui esimestel. Selle tõu luukeresid on noorema kiwiaja wanematel ajajärkudel laialt Europas leida. Uuemates kihtides kaowad nad aga ära ja leidub neid ainult Alpi mägedes ja nende ümbruses, kui ka Põhja-Europas. Et aga nendel luukeredel suur sarnadus Turani sugu rahwaste luukerega on, siis arwatakse, et ülewal kirjeldatud iberite kõrwal Europas ka Turani sugu rahwad (*l a p l a s e d*) elasiwad. Wiimaseid arwatakse wanemateks, iberid on arwatawasti pääle neid Europasse tulnud. Iberid tõrjusiwad Turani sugu rahwaid jaolt Alpi mägedesse, kus nad hiljemalt teiste juurde tulnud rahwa sekka ärakadusiwad, jaolt põhja poole, kus nemad weel praegu laplaste nime all elawad (*L a p i - n i n g* Soomemaal).

Meie kodumaa kiwiaja elanikud on arwatawasti Littawi wõi Leedu sugu rahwas olnud, sest Lääne mereäärne maa oli kõik nende ees lahti. Päälegi elasiwad nad juba ammu enne eestlasi siin maal ja Leedu sugu lätlaste käes on praegu weel üle poole Liiwimaad. Umbes Kristuse ajal lõppes meie maal kiwi-ajajärk, eestlased aga tuliwad 5. ja 7. aastasaja wahel p. Kr. s. ida poolt Lääne mere maadesse. Et meie kodumaa päriselanikud Leedu suguharust oliwad, seda tunnistab ka see lugu, et meie maal palju Leedu keele kohtade nimesid on. Mitmed kohanimed tähendawad selle rahwa nime pääle, nagu: Leedu, Leedi, Leisi, Leisu, j. n. e., teised on sellest keelest wõetud, nagu *J õ u n e* (jauna) = noor, *J õ u d e* (jouda) = jõud ehk jõuu, *P u p s i* = uba, oa, *M a s a* = wäike, *L e a ä t s i* = (lahzis) = karu, *M u l g i*, (mulks) = rumal, joll n. e. Pääle kohtade nimede on weel palju muid sõnu, mis Leedu

*) Saksa rahwa suguharu läänegootid (Westgothen) heitsiwad pmal aastasajal Hispania poolsaare oma alla, mille nad 200 aasta pärast pidiwad arablastele ära andma.

wõi Läti keeles ja meie keele sees ühed on, nii kui: kirwes, kübar, lattu, maja, sein, koonal (taku), oinas, will, põrsas, rõõsk (piim), ruis (rukis), hernes, wagu, talgud, õlu, tõrw, kubjas, jõud, paun, pais ja palju m. Iseäranis tuleb Mulgi nimelisi kohtasid Wõrtsjärwe ja Läti piiri wahel eestlaste maal õieti sagedasti ette, millest arwata wõib, et leedulasi eestlaste siiatuleku ajal siin maal weel elamas on olnud, kes pääletungijaid eestlasi rumalaks wõi lolliks = mulks, ja nende elukohtasid Mulgiks on hakanud nimetama. Et eestlased iseendale niisugust nime oleks annud, ei ole wist wõimalik. Ometi on leedulased eestlaste sekka ära-sulanud. Et Leedu rahwas muul hiljemal ajal nii sügawalt eestlaste maa sisse oleks ulatanud, ei ole mitte wõimalik. Sakslaste siiatuleku ajal 1150 aasta ümber elasiwad eestlased Asti ehk Burtneki järwest saadik. Järgmisel aastajal aga tõrjuti eestlased sakslaste ja lätlaste läbi kuni Hallisteni tagasi.

Ka Helsingi prof. Dr. Aspelin arwab, et leedulased siit maa kiwiaja elanikud wõiwad elnud olla, sest et siin maal leitud kiwist riistad enamasti seda wormi on, kuidas neid Kura- ja Leedumaalt leitakse. Sääal maal näikse mitmes kohas nagu kiwiriistade wabrikud olewat olnud, sest et neid sääal palju ja sagedasti õieti tihti ühes koos on leitud.

Wiimaks arwab ka Läti ajaloo uurija Dr. Bielenstein, et kiwiaja elanikud kohtade nimede järel siin maal leedulased olla olnud.

* * *

Nagu meie juba tähendasime, ilmusiwad nooremal kiwiajal põlluharimine ja koduloomade pidamine esimest korda Europasse. Kui aga selles ajajärgus esimesed Europa elanikud Turani wõi Soome sugu rahwad oliwad, siis on meie esiwanemate lähedad sugulased Europa praegusele haridusele põhja alla pannud. Et see wäga wõimalik on, näitawad meile Asias, Eufrati ja Tiigrise jõgede ääres (Mesopotamias), wäljakaewatud, jaolt kiwi sisse raiatud, jaolt telliskiwil tahwite ja postide pääl olewad kirjad. Nendest kirjadest näeme, et sääal maal 5000 aasta eest Sumeri-akkadi rahwas elas, keda tema keele põhjal Soome sugu rahwaste esiwanemateks, wõi vähemalt ligidalt sugulasteks wõib nimetada. See rahwas oli kirde poolt, Kesk-Asiast, Mesopotamiasse tulnud ja siin kõrgele hariduse järjele tõusnud. Wäljakaewatud kirjadest näeme, et sumeri-akkadlased selleaja kõige kõrgemalt haritud rahwas maa pääl oli. Aja jooksul langesiwad nemad Afrikast tulnud Semi sugu rahwaste walitsuse

ning wõimu alla, ja 3000 aasta eest on nemad semitite sekka ära sulanud. Nende riikide asemele on Assiiria ja Babiloni riigid tekkinud. Semitid omandasiwad sumeri-akkadlaste kirja, teadust ja kunsti.*)

Metallaeg.

Noorema kiwiaja lõpul ilmub Schweitsi waiade-külades esimene metall, ja nimelt wask, esiti harwa, siis ikka rohkel määral. Aga wask ei jäänud mitte kauaks walitsema, wähemalt puhtalt mitte, waid pidi warsti teisele metallile, brongsile, see on wase ja Inglise tina segule maad andma. Muidugi ei kadunud endiste kiwist riistade tarwitamine mitte kohe ära, waid kaua aega tarwitati kiwist kui ka brongsist riistu teine teise kõrwal.

Sumeri-akkadlased oliwad esimesed, kes brongsist tarberiiistu walmistasiwad, sellajal kui teised rahwad weel kiwist riistadega töötasiwad. Elawa kaupluse tõttu sattusiwad wasest ja brongsist asjad ka teiste rahwaste juurde. Et maanteede puudusel kaupasi ainult merd mööda ühest linnast teise weeti, siis näeme ka, et brongs Wäike-Asia lõuna- ja lääneranda mööda laiale laguneb. Wäike-Asiast sattusiwad muu kaubaga wask- ja brongsriistad Musta mere lääneranda mööda kuni Donau jõe suhu, kust neid Donau jõge mööda Kesk-Europasse toodi. Sellest ajast on umbes 3500 aastat tagasi, kui wask ja brongs Kesk- ja Põhja-Europasse ilmusiwad, ja uus ajajärk, brongsaeg, algas. Et metallist kergem on igatsugu asju walmistada, kui kiwist, ja metallist riistad palju otstarbekohasemad on, kui kiwist, siis lagunes brongsi tarwitamine Europas wäga ruttu laiale. Europa rahwad hakkasiwad ruttu ise wasest ja warsti ka brongsist asju walmistama. Europas walmistatud riistadel oli aga wähe sarnadust Asiast toodud omadega, sest eurolased mõtlesiwad uusi tarbeasju wälja, mis Asias ei olnud, ja kaunistasiwad oma tarberiiistu omal wiisil. Brongsajajärk kestab Põhja-Europas umbes 1000 aastat (1500—500 enne Krist. sünd.). Suuremalt jaolt leiame walatud brongs tarbeasju, alles selle ajajärgu lõpul hakati ka brongsi taguma.

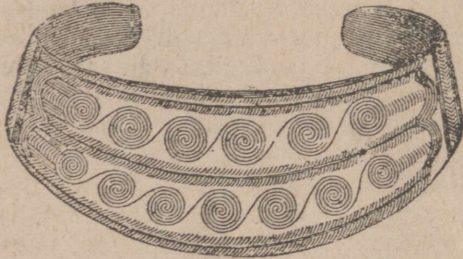
Schweitsi järweküladest, mis pääle kiwiaja tekkisiwad, on suur hulk brongsist asju wälja kaewatud. Iseäralist tähelepanemist äratawad brongsist mõõgad, mis nõnda ilu-

---

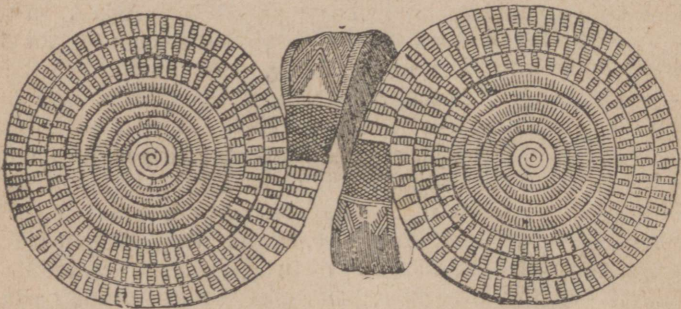
*) Sumeri-akkadlastest leiab lugeja mõndagi huwitawat Dr. K. A. Hermanni kirjatöödest.

19. Brongsist kaelaehe.

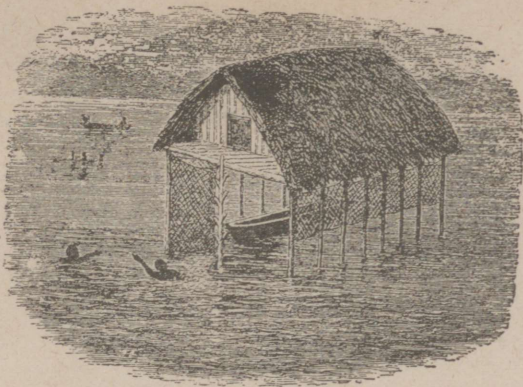

20. Brongsist pärg.

21. Brongsist käewarre ehe.

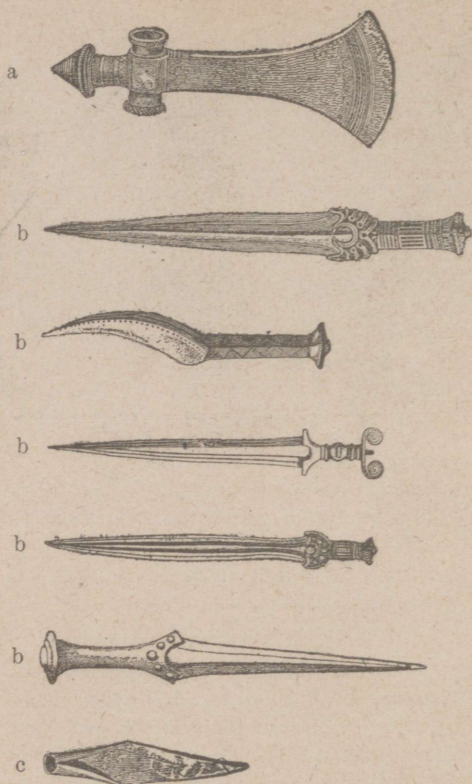
sasti on väljatöötatud, et Prantsuse teadusmehed sellele ajale nimeks on pannud „*le bel âge du bronze*,” mis „ilus brongsi-aeg“ tähendab. Hulga muude asjade seas äratavad tähelepanemist mõned kullast ehteasjad, ning klaasist ja bernsteinist wõi merewaigust helmed, millest näha on, et siis juba rahwaste wahel läbikäimine ja kauplemine pidi olema. Merewaik, näituseks, wõis Schweitsi ainult Lääne mere maade kaudu juhtuda. Brongsist hobuse-suurauad, hobuse-riistad, rataste ja sõjawankrite tükid tunnistawad, et inimene siis hobust juba koduloomaks pidas ja tarwitas. Brongsist sir-

23. Maja ühest Kesk-Afrika järweküllast.

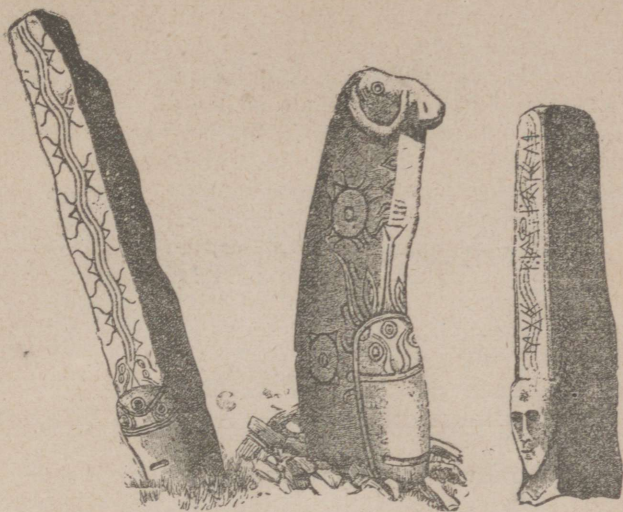
bid annawad märki põlluharimisest, ning kindel on, et inemene siis pääle nisu, odra ja läätsa, mida ta juba ennemalt tundis, ka rukist ja kaeru kaswatas. Brongsist anumad, kilbid, peekrid jne. on wäga ilusasti tehtud. Suurel arwul on brongsi-aegsetest järweküladest sawist wärtnaid leida, mis tunnistawad, et siin palju kedrati ja muidugi ka riiet koeti. Isegi sawist tehtud laste mänguasju on leitud.

Nagu ülewal tähendasime, tõrjuti nooremal kiwiajal praeguste Turani sugu rahwaste esivanemad iberite läbi endistest eluasemetest wälja. Brongsajast ei ole nende jätiseid Kesk-Europas enam leida. Aga see ei tähenda weel, et nendel sel ajal mujal, kus neid ära ei häwitatud, metallid ja selle tõttu kõrgem haridus oleks tundmata olnud. Sel ajal, kui Europa rahwad ülewal kirjeldatud toredaid brongsist asju walmistasiwad, elas Põhja-Asias (praeguses Siberis) kõrge kultuuraga Soome-Ugri sugu rahwas. Neid enneajalolisi Siberi elanikka nimetab rahwa suu Siberis „tshudideks.“ Tshudideks nimetati ka Europas elawaid Soome sugu rahwaid, iseäranis eestlasi. On ju Peipsi järwe wenekeelne nimi „Чудское озеро.“ Siberis elawad tshudid tarwitasiwad teisi metallisid pääle raua, mis neil täitsa tundmata oli. Wana tshudide mäekaewandusi leitakse Urali mägedest kuni Altai ja Taga-Baikali mägedeni. Urali mägedes, kus praegused elanikud, wogulid, mäetööd ei tee, aga metallide tundjatest tshudidest palju westata woiwad, leitakse igal pool, kus aga maa sees metallisid olemas, maaaluseid kaewandusi. Need on lihtsad, metallirikka kiwi sisse raiutud käigud, mis

24. Brongsist sõjariistad:
a. Kirwes, b. mõõgad ja noad, c. noole ots.

ei postidega, ega puust lagedega sisselangemise eest kindlustatud ei ole. Mitte midagi ei ole siin tehtud, et töölisi mahalangewate kiwitükkide ja liiwa eest kaitsta, mille tõttu sagedasti sisselangenud kiwide ja liiwa alla maetud inimeste luukeresid leida võib. Ühe juurest leiti ka nahast kott kiwitükkidega, mis tema metallirikast kiwiseinast maharaiunud oli. Niisugustest kiwitükkidest sulatati sawist kauses metall (wask ehk kuld) välja. Tshudide wanades mäekaewandustes Urali mägedes leitakse sagedasti sawist sulatamise kaussisid, ümargusi, leiwakujulisi sulatud wase tükkisid ja suuri hunikuid põlenud kiwitükkisid, kust wask väljasulatatud, aga tuleasemeid ega ahjusid ei ole weel

25. Siberist leitud wanaaja kirjaga kaetud mälestusesambad.

leitud. Siit on ka wast sõjariistu leitud ja mitmesugustest kiwiseltsidest tehtuid kirweid ja haamrid. Altai mägedes olewad tshudide kullakaewandused ulatawad üle wiie sülla stigawuseni maa sisse. Tööriistadeks tarwitati siin wast peitlisid; haamrite asemel tarwitati ümargusi kiwa, millel ringi soon sisse on raiutud, rihma tarwis, mis käepidemeks oli.

Wanadest Greeka kirjadest leiame sõnumid Põhja-Asia rahwastest, kes waske ja kulda tarwitasiwad, aga kelledel raud tundmata. Greeklased nimetasiwad Musta ja Kaspia merest põhja pool elawat rahwast skütlasteks, ja on wäga wõimalik, et tshudid ja sküdid ühe ja sellesama sõna teisedid on, ja mõlemad sõnad Soome sugu rahwast tähendawad.

Palju enam kui tshudide mäekaewandustest on kõik-sugu asju nende haudadest leitud. Wanadest tshudide haudadest riisutud brongsist asju wõib praegugi weel Siberi põhja - maakondades ja Kesk-Aasia steppides leida. Kõige sagedamini leidub ilusaid wast ja brongsist nuge, pistodasid, kirweid ja odaotsasid, jaolt loomakujudega kaunistatud. Jenissei jõgi on see tee, mille mööda neid asju laiali weeti. Jenissei jõe ülemise jooksu kallastel, Mongoolia rajal, on nimelt see maakohd, kus kõige enam tshudide hauakünkaid (wene-keeles „курганъ“) leitakse. Surnud on nendes haudades puukirstudes maetud, mis päält kasetohuga ehk kiwiplattidega kaetud on. Surnu jalgu otsa oliwad sawist nõud,

wasest katlad, puust ja wasest tarberiiistad maha pandud. Surnute puusade kohalt leiti sagedasti loomade (põdra) kuju dega brongsist kaunistusi, mis naha pääle õmmeldud wõi naha külge neetud oliwad, pääle selle weel pistodasid, nuge, ja muid vähemaid asju. Pääkate jätiseid leiti ka sagedasti, niisama ka riiete jätiseid (kullaga läbikoetud siidiriided, kasukad ja teis.), wasest käepidemetega keppisid ja sarn. Kepid ja pistodade käepided on sagedasti kuldplekiga kaetud. Tshudide haudades leidub terwete luukerede kõrwal mõnikord pääle surma tuleriida pääl ärapõletatud inimeste jätiseid. Sellest on näha, et see rahwas ka surnuid põletas. Missuguseid surnuid aga terwelt mahamaeti ja missuguseid ärapõletati, on teadmata.

Siberis kestis brongsi-ajajärk mõnisaada aastat kauem kui Europas Umbes 1. aastasajal e. Kr. tungis Siberisse üks Türgi sugu rahwas, kes tshudide walitsuse lõpetas. Selle Türgi sugust rahwa haridusest annawad meile nende hauad tunnistust, kust meie wähe wasest asju leiame, aga palju rauast, iseäranis hoburiista, mis kullaga ja hõbedaga kaunistatud, niisama ka hõbepeekrid, kuldplekki ja m. Hiina kirjadest loeme, et türkklased Altai mägedes rauda kaewanud on.

Türgi sugu rahwaste poolt oma asupaikadest wälja tõrjutud, hakkas üks jagu (Soome-Ugri suguharu) tshudidest lääne poole nihkuma. Nad tungisiwad üle Urali mägestiku Europasse. Siin heitsiwad nad ajajooksul Wolgaäärsed maad oma alla, umbes 1. aastasajal p. Kr. Kõige läänepoolsemad suguharud karjalased ja hämalased elasiwad Onega ehk Aunuse järwe ümbruses. Slawlased nimetasiwad neid tshudideks. Nendest loode pool, praegusel Soomemaal ja Skandinaavia põhjapoolses jaos, Ladoga järwest kuni Atlandi okeani kaldani, elasiwad laplased. Nagu meie ülewal nägime, oliwad nad Indo-Germani sugu rahwaste poolt Lääne-Europast nimetatud maakohtadesse tõrjutud. Laplasteks on nad wist sellepärast hüütud, et nad wiimses maa lõpeotsas (lõpus-lapus) aset oliwad wõtnud. Karjalased ja hämalased harisiwad põldu ja kaswatasiwad karja. Karjalased asusiwad enam põhja pool ja hämalased neist lõuna pool. Hämalased lagunesiwad aja jooksul kolme harusse, lääne pool soomlased, keskkohal päris hämalased ja ida pool [Onega ja Walge järwe (Бѣрое озеро) wahel] wepsalased. Nende kohtade pääl on Soome suguharud 4. aastasaja keskel leida, sest sel ajal öeldakse neid Gooti kuninga Hermanrichi maksualused olewat. Edeli pool hämalasi asusiwad Leedu wõi Littawi rahwas, kes Slaawi suguharudest kõige enam põhja poole oli tunginud.

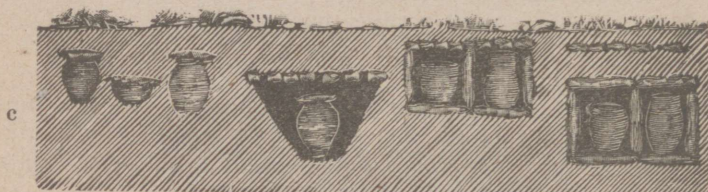
Ülewal nimetatud kohtadesse jäiwad hämalased kuni 6. aastasajani p. Kr. Siis hakkas nimelt Bulgari ehk Bulgari rahwas Doni jõe mailt põhja poole Wolga äärde tungima, kus ta suure Bulgaria riigi asutas. Wolga ääres elawad Soome-Ugri sugu rahwad tungisiwad lääne poole karjalaste ja hämalaste pääle, keda niiviisi Ladoga ja Onega järwede mail ühte kokku litsuti. Siit hakkasiwad nad rahwasalkasid lääne poole saatma. Wist on mõni karjalaste ja hämalaste segatud suguharu esimene olnud, kes üle Narowa jõe siia Baltimaale on tunginud. Wist on nad lühikese aja Peipsi läänerannal wiibinud, ja kui teised tagant pääle tungisiwad, siis läbi maad, wist Paide ja Nawesti jõgesid mööda kuni Pärnu lahe äärde tulnud. Siit laotasiwad nad endid wett mööda piki mereranda kuni Kuuramaale laiali. Need oliwad liiwlaste ja kuurlaste. Need rahwad saiwad omad nimed uutest elukohtadest. Kõik mererand Pärnust kuni Riiani on liiwane maa. Need, kes siia elama asusiwad, nimetasiwad endid Liiwamaa rahwaks. Sellest on ka praegune Liiwimaa nimi tulnud. Kuurlaste ja Kuuramaa nimi wõib sellest tulnud olla, et sääl rannas palju kurgi näha oli, kui nad üle mere lendamisest wäsinud sääl puhkasiwad. Kuresaar ehk Saaremaa näis Kure- ehk Kuuramaaga ühe nime all olewat.

Päris soomlased tungisiwad mõlemad Soome lahe rannasid mööda ikka enam lääne poole. Lõunapoolsed soomlased on praeguse Tallinna- ja Pärnumaa kuni liiwlaste rajani täitnud ja ka Lääne mere rannas olewate saarte pääle asunud. Põhja pool Soome laht tungisiwad soomlased ka lääne poole, kuni Bottnia laheni. Seda maakohta nimetatakse nüüd Soomemaks. Hiljemalt hakkasiwad ka hämalased osakaupa lääne poole nihkuma. Arwata on, et need wist lõuna poolt Pihkwa järwe Peipsi ja Wõrtsjärwe wahel ja Wõrumaale sisse on tunginud. Nad on praeguste Tartu ja Wõru murraku kõnelejate eestlaste esiwanemad. Rootslased nimetasiwad kõiki Soome sugu rahwaid östeideks ehk eestideks, s. o. idapoolsed. Hiljemalt on see nimi ainult Soome lahest lõuna pool elawate soomlaste, praeguste eestlaste, omaks jäänud.

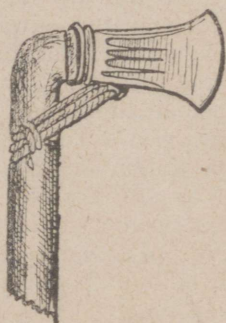
Ka keeleteaduslised uurimised kinnitawad kirjeldatud suguharude rändamist.

* * *

Selle-aegsed Europa hauad tunnistawad, et siis surnuid mitte üksi ei maetud, waid ka põletati, ja mida rohkem

26. Hauad surnute põletamise ajajärgus, inimese tuhaga täidetud pottidega. — a. Välimine kuju. b. ja c. Läbilõiged.

27. Brongsist kirwes („celt“) puuwarrega.

metallide tarvitamine maad wõttis, seda laiemalt sai ka surnute põletamine pruugiks ja ainult kaua aja pärast, ristiusu üleswõtmisest saadik, hakkas surnute põletamine jälle kaduma ja matmine wiisiks saama. Brongsiaeg kestis umbes teisest

aastatuhandest kuni aastani 500 enne Kristust, millal juba raud suuremal määral Europas hakkas tarvitusele ilmuma.

Niisugust aega, mil juba rauda tarvitati, kujutavad meile wäljakaewamised Hallstadtis, Austrias ja La-Tène (ütles la-täen) kohakeses, Schweitsis, ette.

Tähelepanemist nendes äratavad isesugused kirwed, nõnda nimetatud „Celte“, sest et warre kinnitamine kirwe külge kolmemooduline on. (Waata pilt 26.) Nagu Lõuna- ja Lääne-Europas, nii lõpes ka Skandinavia poolsaarel brongsiaeg umbes 500 aastat e. Kr. Sel ajal tarvitati Baltimaal ning Soomes weel kiwist ja kondist riistu. Baltimaadelt on ainult mõnikümmend brongsiaja asju leitud. Et aga naabruses olewa Slaawi-Leeču rahwaste maadelt brongsiaja asju palju ei ole teitud, siis peab arwama, et need asjad ainult juhtumise kaupa mujalt siia on sattunud. Wististi on siin leitud brongsi riistad weeteed mööda siia maale toodud, ja nimelt Rootsi-maalt. Nii wäheste brongsiaja leiduste pääle waadates ei wõi pikemast brongsiajast meie maal küll wist mitte juttugi olla. Brongsi-asjade siiatoomise aeg wõib ehk Kristuse sündimise aeg, ehk esimene aastasada pärast seda olnud olla. Kiwist kirwed ja haamrid oliwad aga brongsi-asjade kõrwal laialt tarwitusel ja tarvitati neid ka weel järgmisel ajajärgul n. nim. rauaaajal. Selle ajajärgu hakatus on siin maal wist esimesel aastasajal p. Kr. arwata. Rauaaega jagatakse wanade leiduste järele kahte jakku: warem rauaaeg ja hiljem rauaaeg. Waremal rauaaajal oliwad kõik kirwed ja noad, odad ja mõegad, wibunoolerad ja muud riistad walatud rauast ja isewormi. Et raud ka esiti haruldane ja kallis oli, siis on Daani- ja Rootsi-maal hakatuses kirwed, noad, odad, mõegad ja peitlid brongsi-st tehtud, kellele aga rauast terad ette on pandud. Kõik need riistad on juba õieti ilusasti ja peenikesti walmistatud. Meie kodumaal leitud warema rauaaja mälestused kannawad igapidi mujalt maalt tulnud märki. Nad ei ole mitte siin walmistatud.

Meie kodumaa warema rauaaja elanikud, kes raua siia tõiwad, oliwad õpetlaste arwamise järele Saksa sugu gootid. Nad ei ole mitte kaua siin elanud. Nad elasiwad siin kiwiaja leedulastega segamini. Paksult ei wõinud kiwiaja elanikka siin maal olla, ega ka wäga palju raua-toojaid gootisid siia tulla.

Nad wõisiwad wist üksteise kõrwal elada. Paarisaja aastase hiilguse järele hakkas aga suur Gooti riik langema, iseäranis Aasiast tulnud Mongoli tõugu hunnide pääletungimise läbi. Gooti walitsuse all oli kõik keskhomeiku-poolne

Europa Lääne merest kuni Donau jõeni ja Kaspia mereni. Oma võimu lõpuga pidiwad gootid Baltimaalt lõuna poole taganema, ja sellega lõppes meie maal warem rauaaeg. Gootlaste siinolekut tunnistawad esiteks suured kiwikalmed, kus nad omad surnud on ära põletanud, ja nende ehted ja muud metallist asjad sinna kalmetesse maha matnud. Meie maa kiwiaja elanikud ei põletanud oma surnud mitte ära, waid matsiwad neid terwelt maha, nagu meie ülewel pool nägime. Teiseks on meie kodumaal hulk Gooti keelest wõetud kohtade nimesid (Halliste kihelkonnas Gooti org Wana-Karistes, Gooti nõmm Kaarlis.). Rahwas räägib mõnes kohas ühest Kati rahwast. Paistu kihelkonnas Loodi wallas asub Kati mägi. Selle mäe ümber olla Kati rahwas élanud. Lemsali kihelkonnas nimetatakse ühte maakohta Katimaaks. Holstres on Gooti org ja mets. Sarnaseid nimesid leidub meie maal suur hulk.

Warema rauaaja elanikkude matuse- asemed on, nagu meie ülewel tähendasime, suured kiwilademed wõi waremed, keda nüüd kiwikalmeteks ehk kiwikangruteks kutsutakse. Need on enamasti pikergused laewamoodu kiwilademed, kus ära põletatud surnute tuhk, ehted ja tarbeasjad sinna kiwide alla ja wahele on maetud. Kõige wanemad kiwikalmed, mis siin maal leitakse, on laewa moodi pikergused, kelle otsad enamasti läänest idasseisawad. Need on lagedate põldude ehk wäikeste kinkude pääle asutatud, kus nad nagu pikerik neljanurgelised kiwilademed wälja näewad, mille pikkus ja laius väga mitmesugused on. Nende kiwilademete keskel on ligema tähelepanemise ja ka wäljakaewamise järel leida, kuidas laewa wormid nende sisse maha on pandud, mis harilikult kitsamad on, kui need kiwilademed ise. Laewa pard ehk sein on ühest wõi kahest reast suurtest kiwidest maa sisse pandud, kellest jälle ühe ja kahe realised kiwiread risti laewa läbi käiwad, kelle otsas parda kohas kõrgemad ja terawamad kiwid on, mis airu pulke peawad tähendama. Nende kiwiridade wahele puistati surnute tuhk, nende ehted ja

muud metallist asjad, kui ka poti tükid, mis matuse söögi ja joogi juures pruugitud ja siis katki löödud. Need

kaeti siis mullaga ja väikeste ja suurte kiwidega kinni. Ülewal seisaw joonistus näitab ühte niisugust laewa wormi.

See on siis warema rauaaja siit maa elanikkude matusewiis. Kiwiread, mis neist matusekohtadest risti läbi käiwad, on wististi kas sugukondade wõi üksikute isikute matuseasemete wahed, wõi on nad selle maakoha elanikkude aasta matuse wahekohad. Ka on nemad sagedasti omad surnud säälsamas laewa sees ära põletanud, iseäranis laewa tagumises otsas.

Kirjeldatud matuse paikades leiti kõige enam ehteasju, nagu brongsist ja hõbedast rinnanõelu, preesisid, juukste nõelu, kaela wõrusid, wööpandleid, rihmade kilpiseid, sõrmuseid ja m. Pääle selle leiti siit weel joogi sarwede witsasid, kitsaid sirbisarnaseid ja õigeid nuge, õõne putkega celtiseid ehk kirweid, odade ja wibunoolte terasid ja lühikesi piikiseid. Ometi ei ole mitte ühte silmaga kirwest ega mõeka nende matusekohtade seest leitud.

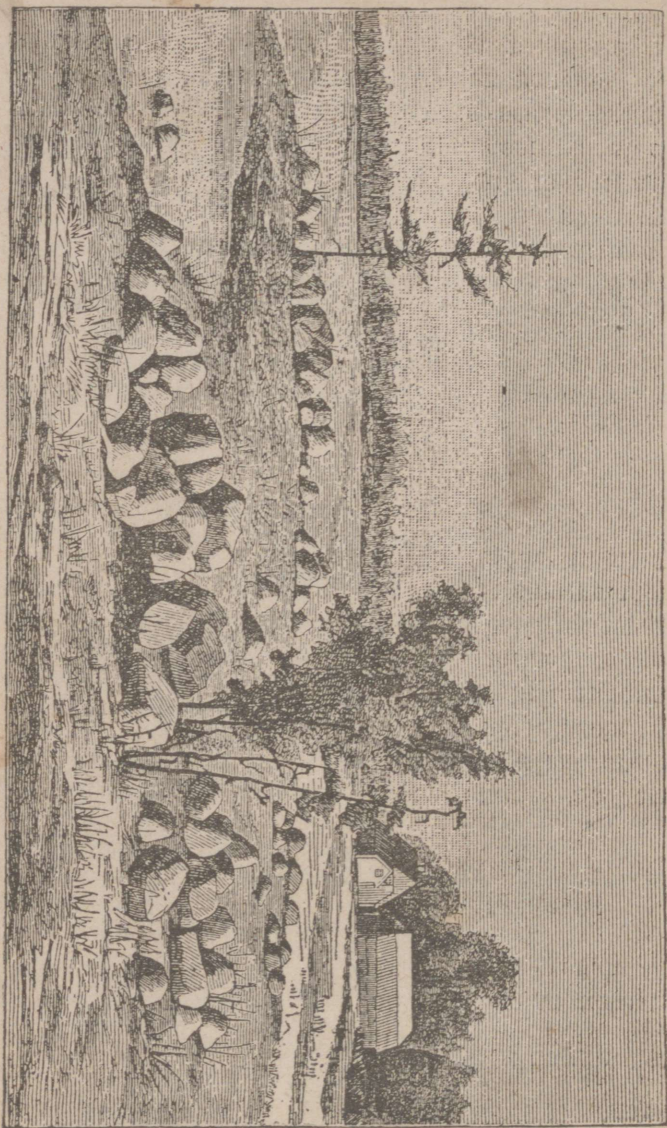
Arwatawasti ei ole need asjad mitte siin maal tehtud, waid kauplemise teel Rooma koloniidest siia sattunud. Siinsed gootlased ei olla mõistnud zingibrongsi walada ega ka rauatööd teha.

Et sõjariistu nii wähe neist matusekohtadest on leitud, siis arwatakse, et siin üks rahulik rahwas on elanud. Tähelepanemise wäärt on ka see, et kiwilademetest leitud asjade sarnaseid riistu mitte ühegi wana eestlaste kantsi juures ole leitud.

Eespool nimetatud ehteasjad, tarwituse nõud ja sõjariistad näitawad, et meil siin niisuguste inimestega on tegemist olnud, kes kõrgema hariduse astme pääl oliwad, ja kelle elutarwitused ka mitte üsna wäikesed ei olnud. Joogisarwede witsad näitawad, et neil üks waimustaw jook on olnud, wist meest walmistatud mõdu, millest näha on, et nad mesilasi on pidanud. Rihmade kilbid ja pandlid näitawad, et nad nahka on pruukinud. Peenikesed brosside ehk fibelite nõelad näitawad, et need mitte paksu ega kõwa, ega ka nahk riiete külles ei ole pruugitud. Mõned willase lõnga ja riide jätised näitawad, et nad ka lambaid on pidanud ja willast riidet walmistanud. Kõwerad sirbisarnased noad tunnistawad, et nad ka põldu harisiwad.

Et Liiwimaa kiwilaewade omanikud selle maa kiwiaja ehk alguselanikkudega mitte üks rahwas ei wõinud olla, kelle seas nad elasiwad, wõib sellest näha, et nende hariduse wahe wäga suur on olnud. Nende surnute juurde pandud asjade juures puuduwad kõik märgid, mis näitaksiwad, et üks ja seesama rahwas kiwiajast aegapidi rauaaja

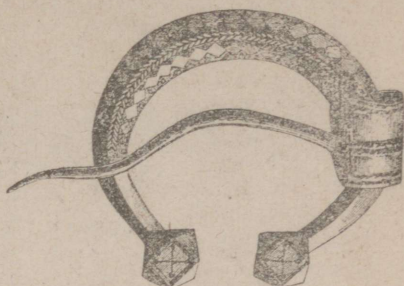
27. Taru kiwikalmes, Halliste kihelkonnas Kaarliis.

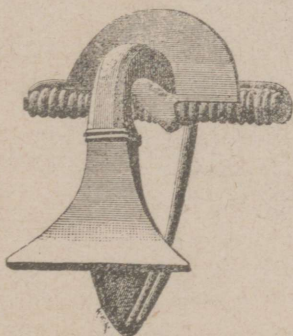
sisse oleks läinud. Ei ühesgi Liivimaa kiwikalmes ole ühte kiwist kirwest, oda ega nõletera, ega ka kondist riista leitud. Pääle ülewalmimet, metallist riistade on kiwikalmetes ka hulk Rooma rahasid leitud. Kõige wanem raha oli 30. a.

Astmetega rinnanõel
(Sprossenfibel).

Hobuseraua-sarnane rinnanõel ehk sõlg.

Päasarnane rinnanõel
(Kopffibel).

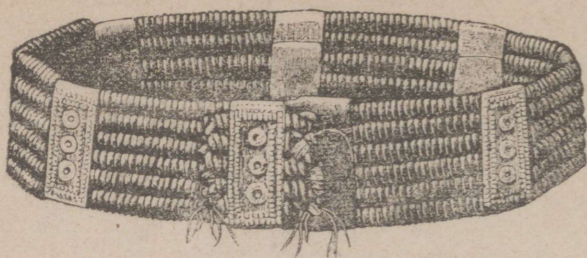

Armbrustsarnane rinnanõel
(Armbrustfibel).

29. Meie kodumaalleitud brongsist
rinnanõelad ehk fibelid,

e. Kr. s. ja kõige uuem 244. a. p. Kr. Sellest on näha, et nende rahade omanikud umbes esimesel aastasajal p. Kr. siia tulivad ja neljandamal aastasajal siit juba kadunud oliwad.

Wanad skandinavlastel oliwad kanged meremehed, kes sagedasti rööwkäikusid teistesse maadesse ette wõtsiwad. Sellepärast ei ole imeks panna, et meie Skandinavia suguharusid ka Lääne mere idakallastelt leiame. Suri neist keegi tubli mees ära, siis pandi surnukeha lootsikusse ja

30. Brongsist päehe (pärg).

sellega ühes kõiksugu riistad ja asjad, mis ta elus oli tarwitanud. Siis täideti lootsik põlewa materjali ja puudega, pisteti põlema ja lükati mere pääle. Kui kõik päält oli ära põlenud, siis langesiwad lootsikujätised mere põhja. Oli aga meri kaugel, siis pandi surnu kõige oma kraamiga lootsiku sisse ja maeti kõige lootsikuga mõne mäekinguga sisse. Sagedasti tehti aga kiwidest lageda maa pääle lootsiku ehk laewa sarnane worm ja maeti surnu kas terwelt ehk põletult sinna keskele. Niisugusid kiwidest tehtud laewawormilisi matusepaikasid, nagu meie neid ülewal kirjeldanud olema, on ka Rootsimaal suurel hulgal leitud.

Et gootlased mitte kaua meie maal wiibinud ei ole, waid oma riigi langemise tõttu rahwaste rändamise ajal siit ära on läinud, seda näeb ka sellest, et mitmed kiwikalmed poolelti tühjajad on: üksi õhtu poole otsa sisse oli surnute tuhka ja poti tükka maetud. Sellest on näha, et niisuguste matusekohtade pruukijad oma eluasemed häkisti on maha jätnud.

Kirjeldatud warema rauaaja matusekohtade kõrwal leiame teisi kiwikalmeid, millede juures mitte nii selgesti laewa wormi näha ei ole. Ka nende seest leitawad asjad on teist laadi. Kõik mõegad, piigid, odad, kirwed, noad ja muud tarbeasjad on siin taotud rauast. Seda ajajärku, millal need taotud rauast riistad tarwitusel oliwad, nimetatakse hiljemaks rauaajaks. Selle ajajärgu brongsist asjad on warema rauaaja brongsiasjade sarnased. Ainult peenikeste nõeltega fibelite asemel leiame hobuserauasarnaseid fibeliseid ehk sõluseid, mis sagedasti tõesti hobuseraua suurused ning suure tugewa tilgutiga on. Sellest näeme, et wiimaseid kõwa riide sõludeks on pruugitud, kuna esimesi fibelid oma peenikese nõelaga ainult õhukese ja pehme riide sõluks on tarwitatud. Pääle selle ei leita mõle-

mat seltsi fibelisi matuste paikadest mitte ühes. Sellest on näha, et hiljemad sisserändajad esimeste omanikkude matusekohte mitte pruukinud ei ole.

Need pääletulijad oliwad arwatawasti norralased, keda slaawlased warjägideks nimetasiwad; nad on kannormannide nime all tuttawad. Nad oliwad gootlastega lähedalt sugulased. Oma eluasemete kohte nimetasiwad nad „ver“, mis Wana Norra keeli eluase, elukoht tähendab. Sellest on siis arwatawasti nii palju „were“ lõpuga kohtade nimesid meie maale tulnud.

Eestlaste siiatulekuga (5—7 aastasajani p. Kr.) jõuame hiljema rauaaja teise järgu sisse. Eestlased on siia tulles juba rauda ja brongsi tunnud. Nad oliwad ju ise ka sepad, kuidas meie seda juba Kalewipoja jutus Soome mõegasepast tunneme. Et siin maal mägesid ei ole, kust rauda wõiks kaewata, siis on huwitaw näha, kust Eesti sepad rauda saiwad. Helme kihelkonnas, Koorküla Lüllemäel on üks wana rauasulatamise koht leitud. Sääl ei ole küll mingit märki ega aset, mis sulatamiseahju sarnane oleks. Ometi on sääl muru päalmise korra all, kuni 1 jala sügawuseni, kõik maapind mõne 2—3 sülla laiuselt sulanud rauatükka, rauatagi ja nagu kergeid wahutükka täis. On selgesti näha, et sääl punasesi mullast wõi sawist rauda wälja on sulatatud, mida soorauaks (Saksa keeli „Moor-eisen“) kutsutakse, sest sääl tuleb suuri tükka wälja, mis alles pool punane muld ja pool sulanud raud on. Missuguse nõuuga wõi nõuudega seda on sulatatud, on weel teadmata. Lüllemägi seisab kahest küljest soo sees, kust seda punast mulda on wõetud.

Eestlased on siia maale sisse tungides kõik endiste elanikkude kumbed enestele omandanud, nagu surnute põletamise ja kiwikalmetesse matmise. Ka Skandinaviast toodawaid brongsisist riistu hakkawad nad Uralist toodud riistade asemel tarwitama. Wististi on nad eesolewa rahwaga wõi rahwastega siin kaua aega segamini elanud, sest iialgi ei wõinud neid korruga nii paksult siia tulnud olla, et nad kõige selle maa kohe nii tihedasti oleks täitnud, kuidas wanadest jälgedest seda leida on . . .

* * *

Warsti pääle raua tarwitamise algamist ilmuwad Europa ajaloosse roomlased ja sellega oleme siis kirjutatud ajaloosse jõudnud. Siin peame siis kirjeldust enneajaloolise inimese kultuura edenemise üle lõpetama.

Mis näitab meile see lühikene ülewaade? Ta näitab meile, et edenemine kõige lihtsamast kiwiriistast kuni metalli tundmiseni väga pikk ja aeglane oli. Ta näitab meile, et inimene juba diluuwiumi-ajal, nii kaugele kui uurimised ulatavad, mitmesuguste tarbe- ja sõjariistade tundmisega kui ka tule tarvitamisega üles astus. Edasi näeme meie, et inimese jälgesid juba diluuwiumi-ajal mitmes kohas maakera pinna päält leida on, et ta siis juba oma algkohast ammu mitmele poole oli wälja rännanud. Kõige selle läbi aga tõuseb inimesesoo wanadus weel palju suuremaks kui meie eespool arwudega arwasime, sest et kord ometi aeg pidi olema, kus inimene ühes ainsas kohas maakera pinna pääl elutses, ilma et ta mingit kunstlist abiriista oleks tundnud, nõndasama kui teisedgi loomad ennast sellest toites, mis loodus ise pakkus, ja ennast ainult oma hammaste ja küüntega teise looma wasta kaitstes.

Aga weel ühte teist asja õpetab meile see lühikene pilk inimesesoo wanaduse ja minewiku pääle. Nimelt seda, et mitte minewiku kuldne aeg ei olnud, waid kui teda on, siis on ta eespool, tulewikus. Metslisest, loomasarnasest olekust on inimesesugu kareda kliima ja loodusega wõideldes kõrgemale tõusnud ja maakera walitsejaks saanud. Terwe inimesesoo minewik õpetab meile, et ka meie peame püüdma maast madalast kõrgemale tõusta.

